
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह
दाखल क्र. M-1987 विषय
नाव. माठरवृत्तिसंहिता सांख्यकारिका (MSS)
लेखक/लिपीकार —
पृष्ठ 123 काळ — पूर्ण/अपूर्ण

ज्ञानं महद्यद्धि महत्सु राजन्
वेदेषु सांख्येषु तथैव योगे ।
यच्चापि दृष्टं विविधं पुराणे
सांख्यागतं तन्निखिलं नरेन्द्र ॥
शा. प. अ. ३०१, ६९

दुसऱ्याही ठिकाणी असावे —

शास्त्रेषु - - —
ज्ञानं च लोके यदिहास्ति किंचित्
सांख्यागतं तच्च महन् महात्मन्

ॐ

॥ श्रीः ॥

अथ माठरवृत्तिसहिता सांख्यकारिका ।

सर्वविद्याविधातारँमादित्यस्थं सनातनम् ॥
नतोऽस्मि परया भक्त्या कापिलं ज्योतिरीश्वरम् ॥ १ ॥
कपिलाय नमस्तस्मै येनाविद्योदधौ जगति मग्ने ॥
कारुण्यात्साङ्ख्यमयी नौरिह विहिता प्रतरणाय ॥ २ ॥
नमस्कृत्य तु तं तस्य वक्ष्ये ज्ञानस्य कारणम् ॥
हिताय सर्वशिष्याणामल्पग्रन्थसमुच्चयम् ॥ ३ ॥
दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ ॥
दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात् ॥ १ ॥

अस्या आर्याया उपोद्घातः क्रियते —

स्थानं निमित्तं वक्ता च श्रोता श्रोतृप्रयोजनम् ॥
सम्बधाद्यभिधानं च उपोद्घातः स उच्यते ॥

इह हि भगवान्महर्षिः सांसिद्धिकधर्मज्ञानवैराग्यसम्पन्नो भगवतः पुराणपुरुषस्यावतारो जगदनुजिघृक्षया प्रजापतेः कर्दमस्य पुत्रः स्वायंभुवस्य मनोर्दुहितरि देवहूत्यां कपिलो नाम बभूव। स तेन गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरूपेण ज्ञानेनापारपारं दिदर्शयिषया हस्तावलम्बेनेव, कालाहिदंदश्यमानजगतः सुधामणिनेव, दुश्चिकित्सस्य भवव्याधेरपनयनाय सम्यगौषधेने

अविद्यान्धकारप्रध्वंसनप्रदीपेनेव, मुक्तिमार्गविरोधिमोहवृक्षवि-
श्चनकुठारेणेवाऽमुनाऽवबोधेन सम्पन्नोऽन्धे तमसि मज्जज्जग-
दिदमद्राक्षीत्। तदवलोक्यास्य कारुण्यमुदपादि। अहो खल्विदं
जगदनादिकालसम्बद्धं निसर्गादेव अंधे तमसि वर्तत इति।

अथासौ महायोगी कथमस्य वराकस्य अन्धे तमसि वर्त-
मानस्य विश्वस्यानुग्रहः कार्य इति समुत्पन्नकारुण्यो मनसि
चिन्तामापेदे। स एवं विचिन्तयन् आसुरिसगोत्रं ब्राह्मणविशेषं
वर्षसहस्रयाजिनमधिकारिणमवगत्य ब्रह्मोपदेशविधया अन्तर्हितो
भूत्वा वाचमित्युवाच — 'भो भो आसुरे३ रमसे गृहस्थधर्मेण'
इति। स तमुवाच — 'रमे भो' इति। स एवमुक्तो मुनिरीषदनिष्पन्न-
विवेकवैराग्योऽयमिति व्यवस्य निर्गम्य भूयोऽपि द्वितीये
वर्षसहस्रे पूर्णे प्रत्यागत्य तथैवाभ्युवाच — 'भो भो आसुरे३ रमसे
गृहस्थधर्मेण' इति। स तमुवाच 'रमे भो' इति। अथासौ महा-
योगीन्द्रस्तथैव निर्गम्य तृतीये वर्षसहस्रे सम्पूर्णे अभ्येत्योवाच-
'भो भो आसुरे३ रमसे गृहस्थधर्मेण' इति। स तमुवाच 'न
रमे भो' इति। अथ स भगवता उक्तः — कथमिति। पुनराह आसुरिः —
'दुःखत्रयाभिघातात्' इति। अथाह कपिलः — तात उत्सहसे

यदि ब्रह्मचर्यवासं वस्तुं तदामीषां दुःखत्रयाणां प्रतीकारं वयमुपदे-
क्ष्यामः। सोऽब्रवीत् — 'भगवन् बाढं शक्तोऽहं भवतामादेशमन-
नुगन्तुम्' इति। स एवं गृहस्थधर्ममपहाय पुत्रदारादिकं च प्र-
व्रजितो भगवतः किल कपिलाचार्यस्य योगिनः प्राणाः शिष्यो
बभूव।

तत्र यदि कश्चिदेवं ब्रूयात् — कुतोऽस्य जिज्ञासा समुत्पन्ना
ययाऽसौ गुरुकुलमभिगत इति। तत्रायं प्रतिवादः। दुःखत्रया-
भिघाताज्जिज्ञासा समुत्पन्ना। किमिह परं, किं याथात्म्यं, किं
निःश्रेयसं, किं कृत्वा कृतार्थः स्यामिति मत्वाऽसौ गुरुकुलमभि-
गत इति। तथा हि —

तत्तपः स जपः सा धीः तज्ज्ञानं सा च वैदुषी।
यतो नैव निपातः स्यादनन्तः संसारसागरम्॥ इति श्रवणात्

किञ्च —

इहोपपत्तिर्मम केन कर्मणा क्व च प्रयातव्यमितो भवादिति
विचारणा यस्य न जायते क्षितौ कथं स धर्मप्रवणो भविष्यति॥

तस्मात्समीचीनमिदं यदस्येति जिज्ञासा समुदपादि।
किं पुनस्तद्दुःखत्रयं तदाह — आध्यात्मिकं, आधिभौतिकं,

आधिदैविकम्। तत्र प्रथमं द्विविधं, शारीरं मानसं च। तत्र शा-
रीरं वातपित्तश्लेष्मणां देहधातूनां वैषम्यात् यद् दुःखमात्मानं देहमधि-
कृत्य ज्वरातिसारादि प्रवर्तते। मानसं प्रियवियोगात्,
प्रियसंयोगाच्च द्विविधम्। एतदाध्यात्मिकं दुःखमभिहितम्।
आधिभौतिकं तु भूतान्यधिकृत्य यत्प्रवर्तते मानुषपशुपक्षिसरी-
सृपस्थावरनिमित्तम्। आधिदैविकं तु दिवमधिकृत्य यत्प्रवर्त-
ते शीतोष्णवातवर्षादिकम्। एवमेतैस्त्रिभिर्दुःखैरभिहतस्यासुरिस-
गोत्रस्य ब्राह्मणस्य जिज्ञासा समुत्पन्ना। क्व विषये? तदभि-
घातके हेतौ। तेषां त्रयाणां दुःखानामभिघातको विनाशको
योऽसौ हेतुस्तत्र। तां जिज्ञासामाह। किममूनि दुःखानि वपुष
आहोस्वित्तद्व्यतिरिक्तोऽस्ति कश्चिदन्यः पुरुषो यस्येमानि त्रीणि
दुःखानि जायन्ते, उतामीषां प्रतीकारोपायोऽप्यस्ति न वा।
यद्यस्ति तदानीं तमेवास्थास्यामः। नो चेत् प्रथमप्रावृडासारं
षण्ढ [?] इवामूनि निमीलितनेत्रा वयं सोढारः। वृश्चिकादिदष्ट
एव विषप्रतीकाराय जाङ्गुलिकं गवेषयति नो वा विषभवपीडा-
सहः। एवमसह्यदुःखाभिभूतस्यासुरेस्तदभिघातके हेतौ जिज्ञासा
समुत्पन्ना। स च समुत्पन्नदुःखाभावं जिज्ञासुस्तत्प्रतीकारकुशलं

भगवन्तं कपिलाचार्यं शरणमभ्युपगतः। अयं मदभिलषितदुःख-
-प्रतीकारोपायं वक्ष्यतीति।

ननु दुःखेभ्य एव जिज्ञासा समुत्पन्ना कथं तेषामेवाभा-
वाय कारणत्वमुपयाति। न हि जनयित्रीसकाशादुत्पन्नस्तनयस्तस्या
एव व्यापादनं कुरुते। सत्यम्। इह लोके यद्यस्मादुत्पद्यते
तत्तस्यापि विपत्तिकारणं दृश्यते। यथा कर्कटको ऽश्वतरो वा
जनयित्र्याः समुत्पन्नस्तामेव व्यापादयति। यथा कश्चिदाशीविषः
शुष्कतृणबहुलप्रदेशे स्थितः प्रतिसर्पं दृष्ट्वा क्रुद्धस्तस्य मुखनिःश्वा-
सनिर्गतो वह्निस्तृणानि तं वाऽपि सर्पं ददाह। अनुना न्यायेन
दुःखेभ्य एव जिज्ञासा समुत्पन्ना दुःखानामेवाभावं करिष्यती-
त्यर्थसङ्गतिः।

अत्रोच्यते। दृष्टे साऽपार्था चेत्। चेदित्ययं निपातः
शङ्कायां वर्तते। इह लोके सकलसमुत्पन्नदुःखानां प्रतीकारो
ऽस्त्येव किं तदर्थं कपिलोपसर्पणेनेति भावः। तमेव हेतुं दृष्टं
दर्शयति। शारीराध्यात्मिकानां ज्वरातीसारादिसकलव्याधीनां
सन्त्येवागदङ्कारा अष्टाङ्गायुर्वेदविदो भिषजः कायशल्यशालाक्य-
विषोन्मादक्लीबजराकुमारचिकित्सानिपुणाः। मानसस्याध्यात्मिक

तापस्य प्रतीकारः प्रियवस्तुसंयोगादप्रियस्य दूरतः परिहरणा-
च्च। आधिभौतिकस्य तु ग्रामनगरादिकल्पनया प्रहाणोपपत्तिः।
आधिदैविकस्य अभिवातस्थानप्रावरणावरणादिभिः। अतस्तदभिघात-
कारणात् किं कपिलोपसर्पणेनेति भावः। तथा च लौकिकाना-
माभाणकः—

अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्।
इष्टस्य लीलया सिद्धौ को विद्वान् यत्नमाश्रयेत्॥

अत्रोच्यते-न। न इत्यर्थं पूर्वपक्षवाक्यनिषेधे। नैवं
वाच्यमित्यर्थः। एकान्तात्यन्ततोऽभावात्। एकान्ततोऽवश्यं
दुःखहेतुभिर्न प्रतीकारः। यतश्चिकित्सकानां सुप्रयुक्तागदानां
यथाशक्ति यततामपि कदाचिज्जन्तुर्विपद्यते कदाचिज्जीवति।
वैद्यगृहेऽपि वधूपुत्रकलत्रभ्रातृपितृप्रभृतीनामपरिहार्यमरणदर्शनाद्
नायमैकान्तिकप्रतीकार आध्यात्मिकस्य। अपरम्, अत्यन्ततोऽपि
नासौ प्रतीकारः। अगदेन नीरुजीकृतानामपि ज्वरादीनां
पुनः कतिपयदिवसैरुत्पत्तिदर्शनात्। अतः सर्वथा आत्यन्तिकोऽ-
पि न दृष्टः प्रतीकार आध्यात्मिकदुःखापनयने समर्थः। वसन्ता-
दीनामपगतानामपि पुनरागमनवत्। भवन्ति चात्र श्लोकाः—

पुनर्दाहः समुत्पन्नः पुनर्जातश्च वेपथुः।
बाधते च पुनर्हिक्का श्वासश्च पुनरागतः॥ अन्यच्च—
पुष्पिताक्षः शलाकी च कुष्ठी कायचिकित्सकः।
पृच्छन्ति बालभिषजं कथं ते दारका मृताः॥
किञ्च नास्ति सम्यग्धातुपरिज्ञाननिपुणतया भैषज्यम्। तथा हि-
यानि कानि च मूलानि येन केन च पेषयेत्।
यस्मै कस्मै च दातव्यं यद्वा तद्वा भविष्यति॥ अन्यच्च—
कार्यार्थिजनद्रव्यभक्षणाय स्वशास्त्रख्यापनाय च स्वल्पमपि रोगं
पुरस्ताद्वर्धयन्ति भिषजः। ततश्च कदाचिदसौ तेषामेवासाध्यतामायाति।
तथा च— वैद्य वैद्य नमस्तुभ्यं क्षपिताशेषमानव।
त्वयि विन्यस्तभारोऽयं कृतान्तः सुखमेधते॥
एवमसौ दृष्टेनागदादिहेतुना, एकान्ततोऽवश्यम्, अत्यन्ततः
सर्वथा, शारीरस्याध्यात्मिकदुःखस्य न प्रतीकारः। एवं मानस-
स्यापि शब्दादिप्रियसंयोगादपि कदाचिन्न निवृत्तिः। एवमाधि-
भौतिकमप्युपायैः कदाचिद्व्यपैति कदाचिन्नेति। एवमाधिदैविकमपि
कदाचिद्व्यपैति कदाचिच्च न। किञ्च व्यपगतिरपि दुःखस्य
पुनरुत्पादादनार्थिकेति। अस्य तु दृष्टस्यैकान्तिक आत्यन्तिकश्च

हेतुरिष्टः। अतो युक्तं तदर्थं गुरूपसर्पणमिति ॥१॥

:यद्येवं तदा दृष्टव्यतिरेकेणाप्यानुश्राविकः
श्रुतिप्रणीतः स्वर्गादिसाधनरूपो यज्ञादिर्हेतुरस्तु। नाकपृष्ठेऽपि
तापत्रयासंभवात्। तत्रैकान्तिकमात्यन्तिकं वानुश्रवे वेदे
श्रूयते। गुरुणोक्तं पश्चादिदं शृण्वन्ति शिष्या इत्यनुश्रवो वेदः।
तत्र भव आनुश्राविकः। श्रौतो यज्ञादिरूपोऽयं दुःखत्रयप्रतीकार-
हेतुरुचितोऽस्ति इति। एवं ह्याह – 'तरति मृत्युं, तरति शोकं,
तरति पाप्मानं, तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते' इति।
यच्चैवं देवाः पुनरप्याहुः 'अपाम सोममममृता अभूमागन्म ज्योति-
रविदाम देवान्। किं नूनमस्मांस्तृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृतमर्त्यस्य'
इति। इह श्रुतावैकान्तिकमात्यन्तिकं च फलं श्रूयते। अथास्य
व्याख्याः- कदाचित्किलेन्द्रो देवानुपस्थितानीशाम्यावोचत्।
भो भो देवत्वादन्यदपि किमप्यस्ति सुखम्। ततस्ते देवा
ऊचुः – नास्त्यन्यत्सुखम्। अत एतस्मान्नेवासस्य नाक
इत्यभिधानं वर्तते। कमिति सुखनाम तस्य निषेधोऽकं
असुखं लभोति नाकम्। केवलं सुखमेव। द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं
गमयतः। ततः प्राहेन्द्रः कथमिति। ततस्ते ऊचुः – अनेन

हेतुना अपाम पीतवन्तः। सोमयज्ञे सोमरसं, तेन
तत्पानेन अमृता अमरा अभूम सम्पन्नाः। किंचागन्म,
प्राप्तवन्तो ज्योतिः स्वर्गम्। अन्यच्चाविदाम जानीमो
देवान्। अस्मिन्स्वर्गे इयन्तो देवा इति। विघ्नः। किमि-
त्याक्षेपे। अस्मानस्माकं विभक्तिविपरिणामः। तृणवत्करोति।
अरातिः शत्रुर्मृत्युः। किंवा धूर्तिर्जरास्माकं करिष्यति। अमृत-
मर्त्यस्य अमृतपायिनां मर्त्यानामिति। 'बहुलं छन्दसि' इति
वचनाद्विपरिणामः। एवमन्योऽपि यः सोमं पास्यति तस्यैकान्ति-
कोऽवश्यमात्यन्तिकः सर्वथा दुःखत्रयाभिघातो भविष्यति।
अतो ब्रूमः किं प्रव्रज्यया सांख्यज्ञानेन वा कार्यं, वेदोक्तं
करिष्यामः। दुःखप्रतीकारश्च स्वर्गे भावीति वेदान्तवा-
दिनां वचनमुपश्रुत्य सांख्याचार्यस्तन्निवारणाय स्व-
मतप्रतिष्ठायै द्वितीयामार्यामाह:—

दृष्टवदानुश्राविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः।
तद्विपरीतः श्रेयान्व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥२॥

य एष आनुश्राविकः श्रौतोऽग्निहोत्रादिकः स्वर्ग-
साधनतया तापत्रयप्रतीकारहेतुरुक्तः सोऽपि दृष्टवदनैकान्ति-

कः प्रतीकारः। तथा हि 'मध्यमपिण्डं पुत्रकामा पत्नी-
प्राश्नीयात् 'आधत्त पितरो गर्भम्' इति मन्त्रेण। तदेवं
वेदवचसा बहून्पिण्डान्परः शतानश्नाति यावदेकोऽपि पुत्रो
न जायते। तथा 'पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम्'
इति श्रुतावास्ते। परं गर्भस्थो जातमात्रो बालो युवापि कुमारो
म्रियते। किं चान्यत्। स श्रौतो हेतुः खल्वविशुद्धः पशु-
हिंसात्मकत्वात्। अविशुद्धः पशुहिंसात्मकत्वात्। अतिशय-
युक्तः तत्रापि स्वामिभृत्यभावश्रवणात्। उक्तं च —

"षट्शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि॥
अश्वमेधस्य वचनादूनानि पशुभिस्त्रिभिः॥"

पशुवधोऽग्निष्टोमे मानुषवधो गोसवव्यवस्था सौत्राम-
ण्यां सुरापानं रण्डया सह स्वेच्छातापश्च श्रुतिजाम्। कल्पसूत्रेऽ
न्यदपि चाकृत्यं भूरि कर्तव्यतयोपदिश्यते।" ब्रह्मणे ब्राह्मणमा-
लभेत क्षत्राय राजन्यं मरुद्भ्यो वैश्यं तपसे तस्करं नारकाय
वीरहणम्' इत्यादिश्रवणात्। किञ्च —

यथा पंकेन पंकाम्भः सुरया वा सुराकृतम्।
भूतहत्यां तथैवेमां न यज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति॥

न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः।

'तद्यथाऽस्मिँल्लोके मनुष्याः पशूनश्नन्ति
तथाभिभुञ्जते तथैवममुष्मिँल्लोके पशवो मनुष्यानश्नन्ति'
इति श्रुतिजातश्रवणात्। अन्यच्च —

वृक्षांश्छित्वा पशून्हत्वा कृत्वा रुधिरकर्दमम्।
यद्येवं गम्यते स्वर्गो नरकः केन गम्यते॥

इत्यविशुद्धियुक्तः सर्वथा श्रौतो दुःखत्रयप्रतीकारहेतुः। अथ
'अपाम सोमममृता अभूम' इति प्रागुक्तम्। तत्रेदं प्रत्युत्तरम्।
सोमपायिनामपि नृगनहुषेन्द्रययातीनां वधबन्धपरिक्लेशा
बहुविधाः। कर्मण उपभोगादि तेषां पतनं च। एकाहादीनां
सत्राणां दिनपरिमाणवतां कारणानां परिमाणवदेव स्वर्गादि
कार्यं दृष्टम्। कारणानुगमकत्वात्कार्यस्य। परिमाणवन्मृत्पिंडात्
परिमाणवानेव घटः स्यात्। एवमानुश्राविकाणां फलपरिमाण-
त्वात् पुनः क्षयः। अतिशययुक्तश्च। यथा आढ्यमवलोक्य
दरिद्रस्य दुःखं स्यात्, सुरूपं च वीक्ष्य कुरूपस्य, प्राज्ञं
दृष्ट्वा मूर्खस्य तथा शताप्सरसं स्वर्गिणं दृष्ट्वा पञ्चाप्सरस-
सं दृष्ट्वैकाप्सरसो दुःखमुत्पद्यते। एवमयं दृष्टवद्।

तदेवमन्योन्यातिशयाद् स्वर्गेऽपि दुःखमव्यावृत्तम्। तस्मात् तद्विपरीतः श्रेयान्। ताभ्यां दृष्टानुश्रविकाभ्यां हेतुभ्यां विपरीतो विसदृश ऐकान्तिक आत्यन्तिको विशुद्धोऽक्षयोऽनन्तफलः कैवल्यान्निरतिशयो हेतुः स श्रेयान् प्रशस्यः। कथं पुनरसौ भवतीत्याह। व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्। व्यक्तं चाव्यक्तं च ज्ञश्च तेषां त्रयाणां विज्ञानादनुभवात्। भवति ह्यसौ अवश्यं फलदानादैकान्तिकः, यमानियमत्वाच्छुद्धः, शरीरभेदे पुनरनावेश्यत्वादक्षयफलः। कैवल्यादनुत्तरफलत्वाच्च निरतिशयफलमिति वाक्यशेषः। तत्र व्यक्तं बुद्ध्यहंकारेन्द्रियतन्मात्रभूतभेदात्त्रयोविंशतिकम्। अव्यक्तं प्रधानम्। व्यक्तोत्पत्तिकारणम्। न ह्यकारणं कार्यमित्यस्य सिद्धिः। ज्ञः पुरुषः। सान्निधिसत्तामात्रत्वेन चुम्बक इव लोहस्य प्रवृत्तिकारणम्। अतः प्रधानस्य जडस्य प्रवृत्तिहेतुरयमस्तीति सिद्धिः। एतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि व्यक्ताव्यक्तज्ञसंज्ञानि। यद्विज्ञानादवश्यं सर्वथा तापत्रयेण विमुच्यते॥ २॥

नन्वमीषां कतिधा प्रविभाग इत्यत्रोच्यते चतुर्धा। कथमिति चेदनुच्यते—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥ ३॥

मूलप्रकृतिः प्रधानं मूलभूतत्वात्। मूलं सप्तानां प्रकृतिविकृतीनामादिरित्यर्थः। प्रकरणात्प्रकृतिः। प्रसवधर्मकत्वात्सा प्रकृतिः। न विकृतिरविकृतिरन्यस्मादनुत्पत्तेः। कारणमेव सा न कार्यमित्यर्थः। अनुत्पन्नत्वादुत्पादकत्वाच्च। महदाद्यास्तु सप्त प्रकृतयो विकृतयश्च। महानहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि चेति सप्तप्रकृतयोऽन्येषां कारणतया, विकृतयश्च कार्यतया स्वयम्। तत्र व्याप्तिमाह। प्रधानाद्बुद्धेरिति विकृतिः, सा चाहङ्कारं जनयतीति प्रकृतिः। अहङ्कारो महत उत्पन्न इति विकृतिः, तन्मात्राणि जनयतीति प्रकृतिः। तन्मात्राण्यहंकारादुत्पन्नानीति विकृतयः पञ्चापि, ततः पञ्चमहाभूतानि जायन्त इति प्रकृतयः। उत्पन्नत्वादुत्पादकत्वाच्च सप्तेमाः प्रकृतयो विकृतयश्च। तन्मात्राणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यानि। षोडशकस्तु पुनर्विकार एव कार्यत्वात्। न तु तस्य प्रकृतित्वम्। अकारणत्वात्। तद्व्याप्तिमाह— वैकृतिकाहङ्कारादुत्पन्नान्येकादशेन्द्रियाणि

तदेवमन्योन्यातिशयाद् स्वर्गेऽपि दुःखमभ्यावृत्तम्। तस्माद्
तद्विपरीतः श्रेयान्। ताभ्यां दृष्टानुश्रविकाभ्यां हेतुभ्यां
विपरीतो विसदृश ऐकान्तिक आत्यन्तिकोऽविशुद्धोऽक्षयोऽनन्त-
~~फल~~ फलः कैवल्यान्निरतिशयो हेतुः स श्रेयान् प्रशस्यः।
कथं पुनरसौ भवतीत्याह। व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्। व्यक्तं
चाव्यक्तं च ज्ञश्च तेषां त्रयाणां विज्ञानादनुभवात्। भवति ह्यसौ
अवश्यं फलदानादैकान्तिकः, यमानियमत्वाच्छुद्धः, शरीर-
भेदे पुनरनाविश्यत्वादक्षयफलः। कैवल्यादनुत्तरफलत्वाच्च
निरतिशयफलमिति वाक्यशेषः। तत्र व्यक्तं बुद्ध्यहंकारेन्द्रियतन्-
मात्रभूतभेदात्त्रयोविंशतिकम्। अव्यक्तं प्रधानम्। व्यक्तोत्पत्ति-
कारणम्। न ह्यकारणं कार्यमित्यस्य सिद्धिः। ज्ञः पुरुषः।
सान्निधिसत्तामात्रत्वेन चुम्बक इव लोहस्य प्रवृत्तिकारणम्। अतः
प्रधानस्य जडस्य प्रवृत्तिहेतुरयमस्तीति सिद्धिः। एतानि पञ्चविंशति-
तत्त्वानि व्यक्ताव्यक्तज्ञसंज्ञानि। यद्विज्ञानादवश्यं सर्वथा
तापत्रयेण विमुच्यते॥ २॥

नन्वमीषां कतिधा प्रविभाग इत्यत्रोच्यते चतुर्धा।
कथमिति चेत्तदुच्यते—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥ ३॥

मूलप्रकृतिः प्रधानं मूलभूतत्वात्। मूलं
सप्तानां प्रकृतिविकृतीनामादिरित्यर्थः। प्रकरणात्प्रकृतिः।
प्रसवधर्मकत्वात्सा प्रकृतिः। न विकृतिरविकृतिरन्यस्मादनु-
त्पत्तेः। कारणमेव सा न कार्यमित्यर्थः। अनुत्पन्नत्वादु-
त्पादकत्वाच्च। महदाद्यास्तु सप्त प्रकृतयो विकृतयश्च।
महानहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि चेति सप्तप्रकृतयोऽन्येषां
कारणतया, विकृतयश्च कार्यतया स्वयम्। तत्र व्याप्तिमाह।
प्रधानाद्बुद्धिरिति विकृतिः, सा चाहङ्कारं जनयतीति प्रकृतिः।
अहङ्कारो महत उत्पन्न इति विकृतिः, तन्मात्राणि जनयतीति
प्रकृतिः। तन्मात्राण्यहंकारादुत्पन्नानीति विकृतयः पञ्चापि,
ततः पञ्चमहाभूतानि जायन्त इति प्रकृतयः। उत्पन्नत्वा-
दुत्पादकत्वाच्च सप्तेमाः प्रकृतयो विकृतयश्च। तन्मात्राणि
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यानि। षोडशकस्तु पुनर्विकार एव
कार्यत्वात्। न तु तस्य प्रकृतित्वम्। अकारणत्वात्।
तद्व्याप्तिमाह— वैकृतिकाहङ्कारादुत्पन्नान्येकादशेन्द्रियाणि

तन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानीति षोडशकोऽयं गणो विकारोऽन्य-
स्मादुत्पन्नो न हि ततोऽन्यदुत्पद्यत इत्यर्थः। उत्पन्नत्वादनु-
त्पादकत्वाच्च। पुरुषस्य पुनर्न प्रकृतिरनुत्पादकत्वान्न च
विकृतिरनुत्पन्नत्वात्। नैवासौ कारणं न च कार्यमित्यर्थः।
एवमेष प्रकृतिः, प्रकृतिविकृतिः, विकृतिः, न प्रकृतिर्न च
विकृतिरिति भेदाच्चतुर्धा प्रकृतिविकृतिविभागोऽभिहितः॥३॥

एषां व्यक्ताव्यक्तज्ञानां प्रमेयाणां साधनाय प्रमाणान्याह।
प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितिक्रमेण हि सकलस्य सिद्धिदृष्टिः।

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्॥
त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि॥४॥

दृष्टमिति प्रत्यक्षपर्यायः। अक्षमिन्द्रियं प्रतीत्य यदु-
त्पद्यते ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं दृष्टमुच्यते। यथा श्रोत्रादीनां
शब्दादयः पञ्चेन्द्रियार्थाः पञ्चानां दृष्टं प्रमाणम्। प्रथममिदं
मुख्यं सकलप्रमाणानाम्। योऽर्थोऽमुना दृष्टेन साधयितुं न
पार्यते तत्रानुमानस्यावकाशः। तच्च त्रिसाधनं पञ्चसाधनं वा।
त्र्यवयवं पञ्चावयवमित्यपरे। तच्च व्याप्तिपक्षधर्मताभासरहितं
प्रत्यक्षाभावे प्रतन्यतेऽनुमानम्। कमपि हेतुमवेक्ष्य महानस इव

पूर्वं गृहीतदर्शनाद्वन्हेरस्तित्वं साध्यत इत्यनुमानम्। प्रत्यक्षानुमाना-
भ्यां योऽर्थः साधयितुं न शक्यस्तत्राप्तवचनम्। यथा स्वर्गेऽप्सर-
सः सन्ति, नन्दनं वनं, तत्र विशेषाः शब्दादयो विषयाः, विमानेऽ-
धिवास इति। आप्ता रागद्वेषादिरहिता ब्रह्मसनत्कुमारादयः, श्रुति-
र्वेदः, ताभ्यां समुपदिष्टं तथेति श्रद्धेयमाप्तवचनम्।

नन्वर्थापत्तिः सम्भवोऽभावः प्रतिभैतिह्यमुपमानं चेति प्रभृ-
तीनि सन्ति बहूनि प्रमाणान्तराणि कथमत्र त्रिविधं प्रमाणमिति
सङ्गतिः। अत्रोच्यते– सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्। सर्वाणि हि प्रमाणानि
प्रमाणत्रयेऽविरुद्धानि। तत्र पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्युक्ते
रात्रौ भुङ्क्ते इत्यर्थः। साऽर्थापत्तिरनुमानमेव। प्रस्थ इत्युक्ते चत्वारः
कुडवा इति बोधः सम्भवः। सोऽप्यनुमानमेव। अभावश्च
प्रागितरेतरप्रध्वंसात्यन्ताभावभेदाच्चतुर्धा। यथा व्रीहिशोषणदर्शनात्
न वृष्टो देव इति वृष्टेरभावं साधयति। सोऽप्यनुमानभेदः।
प्रतिभा यथा– दक्षिणेन तु विन्ध्यस्य सह्यस्य तु यदुत्तरम्।
पृथिव्यामासमुद्रायां स प्रदेशो मनोरमः॥
इत्युक्ते तत्र शोभना गुणाः सन्तीति प्रतिभोत्पद्यते। प्रतिभा
जानतां ज्ञानम्। साऽप्यनुमानमेव। ऐतिह्यं यथा– आस्मिन्

यक्षिणी प्रतिवसति' इति जना वदन्तीत्युक्ते, सा विघ्नं करोति, धनादि यच्छतीति ज्ञानं, तदप्यनुमानमेव। उपमानम्- यथा गौस्तथा गवय इत्यप्यनुमानमेव। किं च तृषितस्याञ्जलिना, क्षुधितस्य पञ्चाङ्गुलियोगात्, पृथुलाक्षिप्रभृतिदर्शनाद्दुर्बलस्य, तर्जनीपङ्क्तिदर्शनाद्(?) ज्ञानमित्याद्यनुमानमेव। अस्मात्त्रिष्वेवान्यदन्तर्भवतीति युक्तमभिहितं त्रिविधं प्रमाणम्। इष्टमित्यभिप्रेतमित्यर्थः। तेन प्रमाणेन किं साध्यमित्यत आह- प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि। यस्मात्प्रमाणं सकलं प्रमाणेन प्रमीयते यथा तुलया चन्दनादि, कर्षादिना घृतादि, प्रस्थादिना वा व्रीह्यादि, इत्यादिवत्। प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि। प्रमेया व्यक्ताव्यक्तज्ञाः। प्रमाता आत्मा। तत्र त्रयोविंशतिकं व्यक्तम्। अव्यक्तं प्रधानम्। ज्ञः क्षेत्रज्ञः। तदमीषां मध्ये किञ्चित्प्रत्यक्षेणान्यदनुमानेनेतरदाप्तानुमानाभ्यां प्रमीयते। तस्माद् भगवताऽऽचार्येण युक्तमभिहितम्- प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि' इति ॥४॥

तत्र त्रिविधस्य प्रमाणस्य पृथग्लक्षणमुपन्यस्यते।

प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातम्।
तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमाप्तश्रुतिराप्तवचनं तु ॥५॥

विषयं विषयं प्रति योऽध्यवसायो नेत्रादीनामिन्द्रि-

याणां पञ्चानां रूपादिषु पञ्चसु, तत्प्रत्यक्षं प्रतिपत्तिरूपं दृष्टाख्यम्। अनुमानं त्रिविधम्। त्रिसाधनं त्र्यवयवं पञ्चावयवमित्यपरे। तदाख्यातं कथितम्। पक्षहेतुदृष्टान्ता इति त्र्यवयवम्। पक्षः प्रतिज्ञापदम्। यथा- वह्निमानयं प्रदेशः। साध्यवस्तूपन्यासः पक्षः। इतरे पक्षाभासाः प्रत्यक्षविरुद्धादयो नव। त्रिरूपो हेतुः। त्रैरूप्यं पुनः पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षे चासत्त्वमिति। अत्रोदाहरणं यथा धूमवत्त्वादिति। अन्ये हेत्वाभासाश्चतुर्दश। असिद्धानैकान्तिकविरुद्धादयः। साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विविधं निदर्शनम्। यथा महानसम्। इतरे निदर्शनाभासा दश। एवं त्रयस्त्रिंशदाभासरहितं त्र्यवयवमनुमानम्। पञ्चावयवमित्यपरे। तदाह- अवयवाः प्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानुसन्धानप्रत्याम्नायाः। एवं पञ्चावयवेन वाक्येन स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनं परार्थमनुमानम्। तच्च त्रिविधम्। पूर्ववत्, दृष्टवत् (शेषवत्) सामान्यतोदृष्टं च। तत्र विशिष्टमेघोन्नतिदर्शनाद् भाविनीं वृष्टिं सम्भावयति। पूर्वमियं दृष्टेति पूर्ववत्। नदीपूरदर्शनादुपरि वृष्टो देव इति वा प्रतीतिः। शेषवद्यथा- समुद्रोदकबिन्दुं प्राश्य शेषस्य लवणभावोऽनुमीयत इति शेषवत्। सामान्यतो दृष्टम्- पुष्पिताम्रदर्शनाद्

अन्यत्र पुष्पिता आम्रा इति। पुनर्यथा- बहिरुद्योत इति केन-
चिदुक्तं, तत्रापरेणाप्युक्तम्। चन्द्र उदितो भविष्यतीत्यर्थसङ्गतिः।
तार्त्तीयं लिङ्गपूर्वकम्। लिङ्गेन त्रिदण्डादिदर्शनेनादृष्टोऽपि
लिङ्गी साध्यते नूनमसौ परिव्राडस्ति यस्येदं त्रिदण्डमिति।
आप्तश्रुतिराप्तवचनं तु। तृतीयं प्रमाणम्। आप्ता प्राप्ता-
आचार्याः। श्रुतिर्वेद स्तदेतदुभयमाप्तवचनम्। आप्तिः साक्षादर्थ-
प्राप्तिर्यथार्थोपलम्भस्तया वर्तत इत्याप्तः साक्षात्कृतधर्मा यथार्था-
दृष्टा श्रुतार्थग्राही तदुक्तमाप्तवचनम्। तत्रापि प्रसिद्धलक्षणा
गुणयोगात्तिस्रः शब्दवृत्तयः। तत्र लक्षणा त्रैविध्यम्। जहल्लक्ष-
णाऽजहल्लक्षणाजहदजहल्लक्षणा चेत्यादि प्रमाणशास्त्रेषु बहुतरः
प्रपञ्च आस्ते। तत्र प्रक्रान्तमेव तावदभिधीयते भगवतः
कपिलस्य मतम्।

आगमो ह्याप्तवचनमाप्तं दोषक्षयाद्विदुः।
क्षीणदोषोऽनृतं वाक्यं न ब्रूयाद्धेत्वसम्भवात्॥
स्वकर्मण्यभियुक्तो यो रागद्वेषविवर्जितः।
पूजितस्तद्विधैर्नित्यमाप्तो ज्ञेयः स तादृशः॥
तदेवमेतात्त्रिविधं प्रमाणम्॥५॥

तदेवं व्यक्ताव्यक्तज्ञानाख्यस्य प्रत्यक्षादित्रिविधप्रमाणेषु केन
कस्य सिद्धिः स्यादित्यत्रोच्यते—

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात्॥
तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात्साध्यम्॥६॥

अत्र प्रधानपुरुषावतीन्द्रियौ तयोः सामान्यतोदृष्टा-
दनुमानात्सिद्धिः। यस्मान्महदादि लिङ्गं त्रिगुणं दृष्ट्वा कार्यं
तत्कारणमदृष्टमप्यस्ति त्रिगुणं चेति साध्यते प्रधानम्। न
ह्यसतः सदुत्पत्तिः स्यादिति। न च कारणासदृशं कार्यं स्यादिति।
व्यक्तं तु प्रत्यक्षेणैव साधितमिति तदर्थे न प्रयत्नः। यस्मा-
ज्जडमपि प्रधानं प्रसूतिक्रियायां प्रवर्तते तस्मादस्ति लोहस्य
चलनाक्रियाशक्तिहेतुचुम्बकवदवश्यं पुरुष इति ज्ञसिद्धिः॥६॥

ननु प्रत्यक्षेण योऽर्थो नोपलभ्यते स सर्वथा नास्ती-
ति संगच्छते। यथा द्वितीयमनीश्वरशिरः, तृतीयो बाहुः, शश-
विषाणादयो वा। एवं प्रधानपुरुषौ नोपलभ्येते तस्मात्तावपि न
स्त इत्याशंकानिरासायाह-

अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात्॥
सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्च॥७॥

इह लोके सतामप्यर्थानामष्टधा नोपलब्धिः। तथा हि
दर्शयति। यथा सतामपि देवदत्तविष्णुमित्रयज्ञदत्तानां देशान्तर-
गतानामतिदूरान्नोपलब्धिः। तत् किं ते न सन्ति। यथा वा
चक्षुरतिसामीप्यात्कज्जलं नोपलभ्यते। तत्किमिदं नास्ति। यथा
बाधिर्यान्धौ शब्दरूपे नोपलभेते। तत्किं ते न स्तः। अनवस्थितचित्तो
राजानमपि यान्तं न पश्यति। तत्किमसौ न गतः। धूमोष्मतुहिनी-
हारपरमाणवो नोपलभ्यन्ते। तत्किममीषामभावः। कुड्येन व्यवहितं
नोपलभ्यते। तत्किं नास्ति। सूर्यादितेजसाऽभिभूतानां ग्रहनक्षत्रतारका-
दीनामनुपलम्भात् तेषां किमभावः शक्यते परिकल्पयितुम्। मुद्ग-
राशिकुवलयामलकमौक्तिककपोतादिनिकुरम्बे क्षिप्तं समानं यदि तद्वे-
दामिति। तत्किं नास्ति। एवमष्टधा सतामप्यनुपलम्भोऽभिहितः। इदा-
नीमसतां चतुर्धा भवति। तदुच्यते- प्राक्प्रध्वंसेतरेतरात्यन्ताभावभे-
दात्। तत्र मृत्पिण्डे घटः प्रागसत्त्वे नोपलभ्यते। (इति प्रागभावः) प्रध्वंसाभावो यथा
मुद्गराभिघातात्प्रध्वस्तो घटो नोपलभ्यते। इतरेतराभावो यथाश्वे
गोत्वम्, गवि चाश्वत्वम्। अत्यन्ताभावो यथा द्वितीयमनुष्यशिरः,
तृतीयो बाहुः, शशविषाणादयो वा। एवमियं द्वादशधाऽनुपलब्धिः।
सतामष्टधा असतां चतुर्धा। एवं प्रधानपुरुषावपि सन्तौ नोपलभ्येते ॥७॥

तदमीषां मध्ये केन हेतुनेमौ नोपलभ्येते। तदुच्यते-
सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात्कार्यतस्तदुपलब्धिः।
महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिविरूपं सरूपं च ॥८॥
तस्य प्रधानस्यानुपलब्धिरनवगमः सौक्ष्म्याद्धेतोर्नाभावात्।
सूक्ष्मं प्रधानं शब्दाद्यलक्षणत्वात्परमाण्वादिवत्। न पुनरेवं, यद्
नास्ति प्रधानमतो नोपलभ्यते। किं त्वस्ति प्रधानं नोपलभ्यते
सौक्ष्म्यात्परमाण्वादिवत्। तर्हि कथमुपलभ्यते तदाह। कार्यतस्तदु-
पलब्धिः। कार्यं दृष्ट्वा कारणमनुमेयं वटधान्यवत्। यथा
वटधान्यं कारणं वटं कार्यमालोक्यानुमीयते। एवं सदेव
प्रधानं कारणं महदादेः सतः कार्यादनुमीयते। न ह्यसतः
सदुत्पत्तिर्भवतीति। महदादि- महान्, अहङ्कारः, पञ्चतन्मा-
त्राणि एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि चेति त्रयोविंशति-
कम्। एतन्महदादि कार्यं त्रिगुणं दृष्ट्वाऽनुमीयतेऽस्ति
प्रधानमपि त्रिगुणं कारणं यस्येदं त्रिगुणं कार्यमिति।
किं चान्यद्। तच्च कार्यं प्रकृतिविरूपं सरूपं च।
प्रधानाद्विसदृशं सदृशं चेत्यर्थः। सन्ति ते हेतवो यैरेतत्
प्रधानं विसदृशं सदृशं च। यथा लोके पुत्रः पितुः सदृशो

विसदृशः स्याद् यदि रूपेण तदा न गुणैर्यदा गुणैस्तदा
न रूपेणेति यावत्। तांश्च हेतूननुपरिष्टाद् वक्ष्यामः ॥८॥

तिष्ठतु तावदेतद्। अन्यत्पृच्छामः – किमेतन्महदादि
प्रागुत्पत्तेः प्रधाने सज्जायते उतासत्सम्भवति। अत्राचार्याणां
विप्रतिपत्तेरतः संशयः। अत्र वैशेषिकाः विप्रतिपन्ना असतः
सद्भवतीति मन्यन्ते। मृत्पिण्डे हि प्रागुत्पत्तेर्घटो नास्ति इति
व्यवसितास्ते। अस्ति नास्तीति वराका जीवकाः। नैवास्ति न
च नास्ति। एष बौद्धानां पक्षः। एवमन्योन्यविरोधवादिषु दार्शिषु
को नाम निश्चयः। तदुच्यते। तत्र तावत्सदसद्वादिनो जीवकाः
स्ववचनविरोधेनैव निरस्ताः। यदि सत्तदाऽसन्न भवति। उतासत्
(सद्भावो न.)
तदा सन्न भवति। यतः सदसतोरेकत्र विरोधः। अत्र दृष्टान्तो
देवदत्तो मृतो जीवति चेतिवत्। बौद्धानां तु नास्ति न च नास्तीति
पक्षपरिग्रहात् (भावा) तैः सह सञ्जल्प एव न युज्यते। वैशेषिकाणां तु
असतः सद्भवति इतिमतप्रतिषेधायोच्यते—

(no process can exist for the non-existent)

असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात्।
शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम्॥९॥

(hence effect can be reduced to cause – folded or coiled –)

इह लोके सदेव सद्भवति। असतः करणं नास्ति। यदि
स्यात्तर्हि सिकताभ्यस्तैलं, कूर्मरोमभ्यः पटप्रावरणं, वन्ध्या
दुहितृभ्रूविलासः, शशविषाणं, खपुष्पं च स्यात्। न चास्ति
तस्मादनुमीयते प्रधाने प्रागुत्पत्तेर्महदादिकमस्त्येव।
उपादानग्रहणात्। इह लोके यो येनार्थी स तस्योपादा-
नग्रहणं करोति। तन्निमित्तमुपादत्ते। तद्यथा दध्यर्थी
क्षीरमुपादत्ते। यदि चाऽसत्कार्यं स्यात्तदा दध्यर्थी उदकस्या-
प्युपादानं कुर्यात्, न च कुरुते, तस्मात्प्रधाने महदादि कार्यम-
स्तीति। किञ्च। सर्वसम्भवाभावात्। इह लोके यद्यस्मिन्वर्तते
तत्तस्मिन्नेवो तस्मादेव तदुत्पद्यते। यथा तिलेभ्यस्तैलं दध्नो
घृतम्। यदि चासत्कार्यं स्यात्तदा सर्वं सर्वतस्सम्भवेत्तत-
श्च तृणपांसुवालुकादिभ्यो रजतसुवर्णमणिमुक्ताप्रवालादयो
जायेरन्। न च जायन्ते। तस्मात्पश्यामः सर्वसम्भवाभावा-
दिति दपि महदादि कार्यं प्रधाने सदेव सद्भवति। अत-
श्चास्ति। ~~सर्व~~ शक्तस्य शक्यकरणात्। इह लोके शक्तः
शिल्पी करणादिकारकारणोपादानकालोपायसम्पन्नः शक्यादे-
व शक्यं कर्मारभते। नाशक्यमशक्यात्। तद्यथा—

शक्तः कुम्भकारः शक्यादेव मृत्पिण्डाच्छक्यदण्डचक्रसूत्रोदक-
विदलसलिलादिभिः सम्पन्नो घटशरावोदञ्चनादीन्यारभमाणो दृष्टः।
न च मणिकादि, अशक्यत्वात्तावता पिण्डेन तस्य। यदि
पुनः कारणनियमो न स्यात्, अशक्यादप्यशक्यमारभेत। तस्माद्
सत्कार्यं नासत्। किं च- कारणभावाच्च। कार्यं सदेव स्यात्।
इह लोके यल्लक्षणं कारणं तल्लक्षणं कार्यं स्यात्। यथा कोद्रवे-
भ्यः कोद्रवाः, व्रीहिभ्यो व्रीहयः स्युः। यदि चासत्कार्यं स्यात्तदा
कोद्रवेभ्यः शालीनामपि निष्पत्तिः स्यात्। न च भवति। त-
स्मात्कारणभावादपि पश्यामः प्रधाने महदादि कार्यमस्तीति। साधि-
तमेवमेतैः पञ्चभिर्हेतुभिः सत्कार्यम्। 'सदेव सोम्येदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयं तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीद्' इत्यारभ्य
'सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत्' [छां॰अ॰६।खं॰२] इति श्रुतेः॥९॥
तत्र यदुक्तं पूर्वस्यामार्यायां 'प्रकृतिसरूपं विरूपं च'
इति। तत्साधर्म्यवैधर्म्यप्रतिपादनायेदमारभ्यते-

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्॥१०॥

हेतुमदिति-। यस्योत्पत्तिकारणमस्ति तद्धेतुमत्।

हेतुरपदेशो निमित्तं प्रकृतिः कारणमित्यनर्थान्तरम्। प्रधानस्यै-
ते पर्यायशब्दाः। तस्मात्प्रधानेन हेतुना सकारणमिदं
महदादिभूतपर्यन्तं त्रयोविंशतिकं लिङ्गम्। तथा हि- महत्
बुद्धितत्त्वं तत्प्रधानेन हेतुमत्। तेनाहङ्कारोऽमुना एकादशे-
न्द्रियाणि तन्मात्राणि च। तैश्च भूतानीति सर्वमेवेदं परस्पर-
हेतुमत्। अथ च द्विविधो हेतुः कारको ज्ञापकश्च। तत्र प्रधानबु-
द्ध्यहङ्कारतन्मात्रभेदात्पञ्चधा ज्ञापकः। तद्द्विविधेनापि हेतुना
युक्तं हेतुमदिदं सिद्धम्। किं च- अनित्यम् प्रलयं गच्छति।
यस्मादुत्पन्नमतस्तस्मादनित्यम्। 'अकारणवन्नित्यं' इति नित्यस्य
लक्षणम्। तद्विपरीतमिदमतोऽनित्यम्। तद्यथा- मृत्पिण्डादु-
त्पन्नो घटः स चानित्यो दृष्टः। एवं महदादि प्रधानादुत्पन्नं
तस्मादनित्यं तस्मिन्नेव च लीयते। तथा हि- प्रधाने बुद्धि-
स्तस्यामहङ्कारस्तस्मिन्निन्द्रियाणि तन्मात्राणि च तेषु भूतानि
प्रलयकाले लीयन्ते। तस्मादनित्यम्। किं च- अव्यापि असर्व-
गतम्। यथा प्रधानपुरुषौ सर्वगतौ न तथेदमित्यर्थः। इदं
हि यस्मिन्नेव प्रदेशेऽवस्थितं तस्मिन्नेव वर्तते। किं च-
सक्रियम्। यस्मात्संसरणकाले महदादिकार्यं सूक्ष्मशरीरमाश्रित्य

संसरति तस्मात्सक्रियम्। किं च- अनेकम् बहुविधं त्रयोविंशति-
प्रकारम्। इतरच्च- आश्रितम्। यद्यस्मादुत्पद्यते तत्तदाश्रितम्।
बुद्धिः प्रधानमाश्रिता, तां चाहङ्कारः, तं चेन्द्रियाणि तन्मात्राणि
च, तानि महाभूतान्याश्रितानि। एवं ह्याश्रितम्। लयं गच्छतीति
लिङ्गम्। सावयवमिति। अवयन्तीत्यवयवाः पिण्डस्य यथा
हस्तपादाद्याः। शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाद्यवयवसम्पन्नं व्यक्तम्। किंच
परतन्त्रं पराधीनम्। यथा पितरि जीवति पुत्रो न स्वतन्त्रः,
एवं व्यक्तम्। प्रधानतन्त्रा बुद्धिः, बुद्धितन्त्रोऽहङ्कारः, अहङ्कार-
तन्त्राणीन्द्रियाणि तन्मात्राणि च, तन्मात्रतन्त्राणि महाभूतानि च।
एवं परतन्त्रम्। व्यक्तमुक्तम्। एतद्विपरीतलक्षणमव्यक्तम्।
अहेतुमदनुत्पन्नत्वात्। नित्यमकारणवत्त्वात्। व्यापि सर्वगत-
त्वात्। आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं पुरुषवद् व्याप्य प्रधानमवस्थि-
तम्। ।निष्क्रियं सर्वव्यापकत्वात्। एकं सर्वकारणत्वात्।
अनाश्रितं प्रभविष्णुत्वात्। अलिङ्गमनुत्पत्तिकत्वात्।
।निरवयवममूर्तत्वात्। स्वतन्त्रं सर्वोत्पत्तिकारणत्वात् ॥१०॥

एवमनयार्यया व्यक्ताव्यक्तयोर्वैधर्म्यमभिहितम्। साधर्म्य-
मुच्यते —

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि।
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥११॥

त्रिगुणं व्यक्तं महदादि। प्रधानमपि त्रिगुणम्। कारणा-
नुगतत्वात्कार्यस्य। यथा कृष्णतन्तुः कारणं पटः कार्यमपि
कृष्णमेव भवति। त्रिगुणेन कार्येणास्य कारणमपि त्रिगुणं
भवतीति प्रधानं साध्यते। किं चान्यद् - अविवेकि व्यक्तम्।
अमी गुणा इदं व्यक्तमिति विवेक्तुं न पार्यते, तथा
प्रधानमपि 'इदं प्रधानममी गुणाः' इति न शक्यते
पृथक्कर्तुम्। किंच- विषयो व्यक्तं महदादि। सुखदुःखमोहतया
भोग्यं तत्पुरुषस्य। स हि तस्य भोक्ता। तथा प्रधानमपि सर्वपुरु-
षाणां क्षेत्रज्ञानां भोग्यम्। सामान्यं व्यक्तम्। गणिकावत्सर्व-
पुरुषाणाम्। तथा प्रधानमपि। अचेतनमव्यक्तम्। सुखदुःखमोहा-
न्न चेतयति। तथा प्रधानमपि। प्रसवधर्मि व्यक्तम्। बुद्धे-
रहङ्कारस्तत इन्द्रियाणि तन्मात्राणि च तेभ्यो भूतानि जायन्ते।
एवं प्रधानमपि बुद्धिं प्रसूयते। उक्तमिदं व्यक्ताव्यक्तयोः साधर्म्यम्।
इदानीं 'तद्विपरीतस्तथा च पुमान्' इत्युक्तं तत्प्रतिपादयति। ताभ्यां
व्यक्ताव्यक्ताभ्यां विपरीतः। तयोर्यत्साधर्म्यं 'त्रिगुणम... प्रसवधर्मि'

इत्युक्तं ततोऽसौ विपरीतो विधर्म्मी। अगुणो विवेकी
अविषयो ऽसामान्यश्चेतनोऽप्रसवधर्म्मी चेति। वैधर्म्यमभिधाय
साधर्म्यमाह तथा च पुमानिति।

'हेतुमदनित्य------सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्' इत्युक्तम्।
तद्यथा व्यक्तादिसदृशं प्रधानं तथा प्रधानसधर्मा पुरुषः। तथा
ह्यहेतुमान्नित्यो व्यापी निष्क्रिय एकोऽनाश्रितोऽलिङ्गो निरवयवः
स्वतन्त्र इति॥११॥

तत्र त्रिगुणं व्यक्तमव्यक्तं च निर्गुणः पुरुष इत्युक्तम्।
किमात्मका गुणा इत्यत्रोच्यते—

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः।
अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः॥१२॥

तत्राद्यं समासः। प्रीतिश्चाप्रीतिश्च विषादश्च ते आत्मा
स्वरूपं येषां गुणानां ते भवन्ति प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः। तेषां
लक्षणमुच्यते। तत्र प्रीत्यात्मकं सत्त्वम्। आत्मशब्दः स्वभावे
वर्तते। कस्मात्सुखलक्षणत्वात्। यो हि कश्चित्क्वचित्प्रीतिं लभते
तत्रार्जवमार्दवसत्यशौचह्रीबुद्धिक्षमानुकम्पाज्ञानादि च। तत्सत्त्वं
प्रत्येतव्यम्। अप्रीत्यात्मकं रजः। कस्माद्दुःखलक्षणत्वात्। यो हि

कश्चित्कदाचित् क्वचिदप्रीतिमुपलभते तत्र द्वेषद्रोहमत्सर-
निन्दास्तम्भोत्कण्ठानिकृतिवञ्चनाबन्धच्छेदनानि चेतद्रजः
प्रत्येतव्यम्। विषादात्मकं तमः। कस्मान्मोहलक्षणत्वात्। यो हि
कश्चित्कदाचित्क्वचिन्मोहमुपलभते तत्राज्ञानमदालस्यभयदैन्या-
कर्मण्यतानास्तिक्यविषादस्वप्नादि च। तत्तमः प्रत्येतव्यम्। किं
चान्यत्। प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः। प्रकाशश्च प्रवृत्तिश्च
नियमश्च ते अर्था येषां तथोक्ताः। तत्र प्रकाशयितव्यमिति
सत्त्वस्य, प्रवर्तितव्यमिति रजसः, नियन्तव्यं संहर्तव्यं इति
तमसः। किं चान्यत् - अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तय-
श्च गुणाः। तत्रापि समासः। अन्योन्याभिभवाश्चान्योन्याश्रयाश्च
अन्योन्यजननाश्चान्योन्यमिथुनाश्च येषां गुणानां अन्योन्यवृत्त-
यश्च विद्यन्ते तथोक्ताः। चशब्दः समुच्चये द्रष्टव्यः। प्रीत्याद-
यश्च तावत्प्रागभिहिताः। अन्योन्याभिभवाश्चेति रजस्तमसोरभि-
भवात् शान्ता वृत्तिरुत्पद्यते सत्त्वस्य धर्मया। सत्त्वतमसोरभि-
भवाद्रजसो घोरा वृत्तिरुत्पद्यतेऽधर्मया। सत्त्वरजसोरभिभवा-
त्तमसो मूढा वृत्तिरुत्पद्यतेऽज्ञानाया। किं चान्यत्- अन्योन्याश्र-
याश्च गुणाः। सत्त्वं हि प्रवृत्तिनियमावाश्रित्य प्रकाशयति। रजः

प्रकाशनियमावाश्रित्य प्रवर्त्तयति। तमः प्रकाशप्रवृत्ती आश्रित्य नियमयति। त्रिदण्डावष्टम्भवदमी वेदितव्या इति। किं चान्यत्- अन्योन्यजननाश्च गुणाः। अन्योन्यं जनयन्ति। कदाचित्सत्त्वं रजस्तमसी जनयति। यथा सपरिकरकुम्भकाराधिष्ठितो मृत्पिण्डो घटं जनयति तद्वज्जनयन्ति। अन्योन्यं बोधयन्तीत्येतत्प्रतिगृह्यते। यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ परस्परं बोधयत एवं बुद्धिस्था गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि परस्परं बोधयन्ति। एवमन्योन्यजनका गुणाः। किं चान्यद्- अन्योन्यमिथुनाश्च गुणाः। आवियोगकधर्मत्वात्। एवं ह्याहुः— रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः।

(उभयोः सत्त्वरजसो मिथुनं तम उच्यते॥

किं चान्यत्- अन्योन्यवृत्तयश्च गुणाः। अन्योन्यस्य वृत्तिं जनयन्ति। यथा काचित्स्त्री नयविनयविलासलीलावती भर्तुरात्मनो बन्धुवर्गस्य च प्रीतिं जनयति। सैव सपत्नीषु दुःखमोहौ जनयति। एवं सत्त्वेन स्त्रीभूतेन रजसस्तमसश्च वृत्तिर्जनिता। एवमन्येष्वपि योज्यम्॥१२॥

अत्राह- न खलु सत्त्वरजस्तमांसि जात्यन्तराणि। कुतः। स्वभावैक्यवस्थानात्। इह खलु रूपयौवनदाक्षिण्यमतिसाधुत्वस्मृत्युग्रभावा-

भावलीलाविलाससम्पन्ना स्त्री सत्त्वस्य रूपमुपदिश्यते। सा च भर्तुः सुखावहा भवति, सपत्नीनां दुःखाय, रागिणां मोहाय च। तथा क्षात्रिया दुःखप्रहरणकृतापराधां दस्युसेनामभिनिघ्नती रजसो रूपमित्युपदिश्यते। तेन च दस्युभिरुपद्रुतानां दार्यमाणानां सुखावहा भवति। दस्यूनां दुःखाय मोहाय च। यथा घनाघनो महाकृष्णो मेघस्तोयाद्मालोऽवलम्बी ग्रसमान इव नभो भूमिं चाभिवर्धमानः सबलाकः सविद्युद्गम्भीरस्तनितस्तमसो रूपमित्युपदिश्यते। स च कर्षकाणां सज्जीकृतबीजोपकरणानां सुखो भवति। स एवानाच्छादितशरणानामनुपार्जितभक्तस्नेहलवणानामप्रगुणिततृणकाष्ठानां प्रोषितवधूनां च दुःखो मूढश्च। तदेवमवास्थितस्वभावत्वादेकं सत्त्वरजस्तमांसि।

अत्रोच्यते जात्यन्तरभूतानि त्रीणि। लक्षणपृथक्त्वव्यवस्थानात्। कथमिति चेत्तदुच्यते।

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः।
गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः॥ १३॥

अत्र यत्पूर्वस्यामार्यायामभिहितं सत्त्वलक्षणं तल्लघुत्वप्रकाशकलक्षणं च। यदा सत्त्वमुत्कटं भवति देवदत्ते तदा लघून्यङ्गानि, विशुद्धा-

नीन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणसमर्थानि भवन्ति । तदा मन्तव्यमद्य मे सत्त्वमुत्कटत्वेन वर्तते । इष्टं च स्वरूपसाधनहेतुत्वात् । उपष्टम्भकं चलं च रजः । उपष्टम्भकं प्रेरकमुत्साहादिरित्यर्थः । यथा मत्तवृषो वृषं दृष्ट्वोद्धतो भवति तद्वत् । अथ वा गर्वश्चला क्रियेत्यर्थः । एवं यस्मिन् देवदत्ते यज्ञदत्ते वा रज उत्कटं भवति स कलहं मृगयते । किं चान्यत्-चलचित्तश्च भवति ग्रामं गच्छामि, स्त्रियं कामये तपः करोमि इत्यादि । एवं नित्यमुत्सुकमना भवति । एतद्रजोलक्षणम् । तम आह- गुरु वरणक-मेव तमः । यद्गुरुत्वमावरणत्वं चास्ति तत्तमः । यदा गुरूण्यङ्गानि भवन्ति । इन्द्रियाण्यलसानि स्वविषयग्रहणासमर्थानि भवन्ति । तदानीं मन्तव्यमेतत्तम उत्कटत्वेन वर्तत इति । तस्मात्त्रयाण्यन्तराण्येव सत्त्वरजस्त-मांसि । यत्पुनरभ्यधायि- स्त्री क्षत्रिया मेघश्चेति । अत्र त्रयेऽपि श्रमः । सत्त्वं रजस्तमसी आश्रित्य स्वेन रूपेणाङ्गाङ्गिभावं गच्छति । तस्यापका-राद्दुःखमुत्पद्यते । एवं रजस्तमसी योज्ये । परस्परविरुद्धानां गुणानां कथमेका वृत्तिर्भवति तत्राह- परस्परविरुद्धाः शत्रवो न ह्येकमर्थं कुर्वन्ति । इमे च गुणाः परस्परविरुद्धा अपि पुरुषार्थं कुर्वन्ति । कुतः । प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः । प्रदीपेन तुल्यं प्रदीपवत् । अर्थतः कार्यवशात् । परस्परविरुद्धाना-मप्यमीषां वृत्तिर्दृष्टा । यथा तैलाग्निवर्तिकासंयोगात्परस्परविरुद्धा अपि

पदार्थाः संहत्यैकमर्थं प्रकाशरूपं निष्पादयन्ति । एवं गुणा अपि परस्परविरुद्धाः संहत्य पुरुषार्थं कुर्वन्ति ॥१३॥

अत्राह- अयमन्तरः प्रश्नो हि । यदुक्तं पूर्वस्यामार्यायां 'त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि । व्यक्तम् । तत्कथमेवं ज्ञायतेऽव्यक्तमपि त्रिगुणत्वादियुक्तम् । अत्रोच्यते-

अविवेक्यादिः सिद्धस्त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात् ।
कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धम् ॥१४॥

योऽयमविवेक्यादिर्गुणः प्रसवधर्मान्तः स व्यक्तेऽपि सिद्धोऽव्यक्तेऽपि सिद्धः । कथं गम्यते । त्रैगुण्यात् । यत्त्रिगुणं तदविविक्तम् यदविविक्तं तद्विषयम्, यद्विषयं तत्सामान्यं, यत्सामान्यं तदचेतनं, यदचेतनं तत्प्रसवधर्मि । तस्मादविवेक्या-दिर्गुणस्त्रैगुण्यादेव सिद्धः । तद्विपर्ययाभावात् । इह हि यत्र तन्तवस्तत्रैव पटो यत्र पटस्तत्रैव तन्तवः । यस्तन्तून्पश्यति स पटं पश्यति, यो वा पटं पश्यति स तन्तून्पश्यति । एवमेव तन्तु-पटयोरिव व्यक्ताव्यक्तयोः सम्बन्धः । दूरे हि प्रधानं सन्निकृष्टे व्यक्तम् । यो हि व्यक्तं पश्यति स चाव्यक्तमपि पश्यति । त-स्मात्तद्विपर्ययाभावादविवेक्यादिगुणेन सिद्धमव्यक्तम् । इतश्च सिद्धम् ।

कारणगुणात्मकत्वात्----सिद्धम्। कारणस्य गुणाः कारणगुणाः।
ते आत्मा स्वभावो यस्य तद्भावः कारणगुणात्मकत्वम्। आत्मशब्दः
स्वभावे वर्तते। कारणगुणस्वभावत्वात्कार्यस्य। इह लोके यदात्मकं
कारणं तदात्मकमेव कार्यमपि भवति। कारणानुगतत्वात्कार्यस्य।
यथा कटुनिम्बवृक्षात्कटुरेव रसो भवति मधुराच्च मधुरो द्राक्षादि-
रसः। तस्मादविवेक्यादिगुणेन सिद्धमव्यक्तम्। तत्र यदुक्तं भवता
तत्कथमेवं ज्ञायतेऽव्यक्तमविवेक्यादिगुणेन युक्तमिति तदेवमेव
त्रिभिर्हेतुभिः प्रतिपादितम्। अत्राह इह लोके यन्न विद्यते तन्नास्ति।
यथा द्वितीयमनीश्वरशिरः, तृतीयः पाणिः, शशविषाणं, वन्ध्या-
पुत्रिकाभ्रवित्तसमादयो वा। नैव तावत्प्रधानपुरुषावुपलभ्येते, तौ
कथं हि स्त इति गम्यते। हिमवत उपलक्षणपरिमाणं नोपलभ्यते।
किं तन्नास्ति। एवं प्रधानपुरुषावनुपलभ्यमानावप्युपलभ्येते
हेतुभिः। तांश्च हेतूनुपरिष्टाद्वक्ष्यामः ॥१४॥

त उच्यन्ते-

भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च।
कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥१५॥

अस्ति प्रधानम्। कुतः। भेदानां परिमाणात्।

लोके यत्र कर्तास्ति तस्य परिमाणं दृष्टम्। यथा कुलालः
परिमितान्मृत्पिण्डात्परिमितमेव घटं कुरुते प्रस्थग्राहकमा-
ढकग्राहकं वा। एवं व्यक्तं परिमितम्। एका बुद्धिरेकोऽहङ्का-
रः, पञ्च तन्मात्राणि, एकादशेन्द्रियाणि, पञ्च महाभूतानि इति
त्रयोविंशतिकम्। एवमेतत्परिमितं व्यक्तं दृष्ट्वाऽनुमानेन
साधयामोऽस्यास्य कारणं प्रधानं यद्व्यक्तं परिमितमुत्पादयति।
यदि च प्रधानं कारणं न स्यान्निष्परिमाणमिदं व्यक्तं स्यात्।
अस्ति चास्य परिमाणं तस्मादस्ति प्रधानम्। इतश्चास्ति सम-
न्वयदर्शनात्। कस्य समन्वयात्। भेदानामेव। अस्मादेव कारणात्
शकलकपालकमात्रसमस्तसमन्वयः। भूषणादीन्दृष्ट्वा तत्त्वेन
दर्शयति। सामान्यप्रकरणाल्लौकिकभेदानामेकैकजातिसमन्वयो दृष्टः।
तेषां धर्मोऽन्वयः। तस्मात्समन्वयदर्शनात्पश्यामोऽस्ति प्रधानं का-
रणमिति। इतश्चास्ति- शक्तितः प्रवृत्तेश्च। इह यो यस्मिन्नर्थे
शक्तः स तस्मिन्नेव प्रवर्तते। तद्यथा कुम्भकारो घटघटिकाशरा-
वोदञ्चनादिकरणे शक्तः। अतः साधयामः प्रधानमप्यस्ति शक्तिर्यया
शक्त्या व्यक्तमुत्पादयति। सा च शक्तिर्निराश्रया न भवति। त-
स्मादस्ति प्रधानं यत्र शक्तिरवतिष्ठते। इतश्चास्ति। कारणका

पश्यामः। परिणामतश्च क्षीरं दधीति। तत्र प्रधानं कथं कारणमि-
त्यत्रोच्यते- परिणामतः। यथा क्षीरं दधिभावेन परिणमति, यदेव
क्षीरं तदेव दधि, एवं प्रधानं व्यक्तभावेन परिणमति। दधिवद्व्यक्तं
क्षीरवत्प्रधानमित्यर्थः। यदेवाव्यक्तं तदेव व्यक्तमिति। तस्मादुच्यते
परिणामतः प्रधानं कारणमिति। अत्राह को दृष्टान्त इति। तदुच्यते-
सलिलवत्। यथा सलिलमेकं हिमवद् हिमभावेन परिणमति, यथा
चेक्षुरसो रसिकाखण्डमत्सरिकाशर्कराफाणितगुडभावेन परिणमति।
यथा वा क्षीरं द्रप्स्यदधिमस्तुनवनीतघृतारिष्टकिलाटकूर्चिकादिभावेन
परिणमति। एवमेवाव्यक्तमाध्यात्मिकेन बुद्ध्यहङ्कारतन्मात्रेन्द्रियभूत-
भावेन परिणमति, आधिदैविकेन शीतोष्णवातवर्षादिभावेन परिण-
मति। अत्राह- एकस्मात्प्रधानादुत्पन्नास्त्रयो लोकाः कथं विषमाः।
इह ये देवास्ते सुखिनो मनुष्यास्ते दुःखितास्तिर्यञ्चो मूढाः। एकस्मात्प्रधा-
नादुत्पन्नानां त्रयाणां लोकानां कथं वैषम्यं मूढत्वादि नेत्यत्रोच्यते। प्रति-
प्रतिगुणाश्रयविशेषात्। तद्यथा ह्येकरसमन्तरिक्षाज्जलं पतितम्।
तच्च मेदिनीं प्राप्य नानारसतां याति। पृथग्भाजनविशेषात्। एवमि-
मे त्रयो लोका एकस्मादपि प्रधानादुत्पन्ना गुणवैषम्यात्पृथग्भावं गताः।
यथा देवेषु सत्त्वमुत्कटं ततस्ते सुखिनस्तत्रापि रजस्तमसी गौणतया

स्तः। मनुष्येषु रज उत्कटं ततस्ते दुःखिताः, तेष्वपि सत्त्वतमसी
स्तः। तिर्यग्योनिगतेषु तम उत्कटं ततस्ते मूढाः। तेष्वपि सत्त्व-
रजसी स्तः। एवमेकस्मादुत्पन्नानां त्रयाणां लोकानां वैषम्यं भवति॥१६॥
एवं द्वाभ्यामार्याभ्यां प्रधानस्याधिगमः कृतः। अत ऊर्ध्वं
पुरुषस्याधिगमं करिष्यामः। अत्राह- केचिदाचार्या इति मन्यन्ते शरी-
रेन्द्रियबुद्ध्यादिव्यतिरिक्तो नास्ति परमात्मा। अपि च-
एतावानेव पुरुषो यावदिन्द्रियगोचरः। इति। अत्रोच्यते- शरी-
रेन्द्रियबुद्ध्यादिव्यतिरिक्त आत्मास्तीति। को दृष्टान्तः? यथाऽसिकोशव-
वत्। मुञ्जेषीकावत्। उक्तं च-
मशकोदुम्बरेषीकामुञ्जमत्स्याम्भसां यथा॥
एकत्वेऽपि पृथग्भावस्तथा क्षेत्रात्मनो नृप॥
एवं शरीरेन्द्रियबुद्ध्यादिभिः क्षीरनीरवदेकीभूतोऽपि तद्व्यतिरि-
क्तोऽस्ति परमात्मा पुरुषोऽपि। प्रधानवत्सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यत इति
तदधिगमाय हेतुरभिधीयते।—

सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्।
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च॥१७॥

अस्ति पुरुषः। सङ्घातपरार्थत्वात्। यतः सङ्घात

श्च परार्थः। तस्माद्धेतोः। इह लोके ये सङ्घातास्ते परार्था
दृष्टाः पर्य्यङ्करथशरणादयः। एवं गात्राणां महदादीनां सङ्घातः
समुदायः परार्थ एव। (तस्मादस्ति नूनमन्योन्याधिष्ठितो यदर्थोऽयं
सङ्घात इति सङ्गतिः।) पर्यङ्करथादयः काष्ठसङ्घाताः। गृहादयः
काष्ठेष्टकादिसङ्घाताः। न हि ते रथगृहपर्यङ्कादयः किमपि स्वार्थं
साधयन्ति। न वा परस्परार्थाः। किन्त्वस्त्यसौ देवदत्तादिर्योऽस्मिन्
पर्यङ्के शेते रथेन गच्छति गृहे निवसतीति। (चेतसः प्रतीत्या) एव-
ममी चक्षुरादयो स्वार्था न च परस्परार्थाः, किं नु परार्थाः। य-
श्चासौ परः स चात्मा। तस्मादनुमिमीमहेऽस्ति पुरुषः, यस्यार्थे
चक्षुरादिसङ्घातः शरीरमुत्पन्नमिति। इतश्चास्ति। त्रिगुणादिविपर्यया-
त्। त्रयो गुणा यस्य गणस्यादौ सम्भवन्ति स त्रिगुणादिः। त्रि-
गुणादेर्विपर्ययः। तस्मात्पश्यामोऽस्ति पुरुषः। उक्तं पूर्वस्यामा-
र्यायां 'त्रिगुणमविवेकीत्यादि व्यक्तप्रधानसाधर्म्यम्। 'तद्विपरीतस्तथा-
च पुमान्' इति।' अगुणविवेक्यविषयासामान्यचेतनाप्रसवधर्मादि-
विपर्ययादात्मनोऽस्तित्वं पृथक्त्वं च सिद्धम्। अतश्चास्ति। अधि-
ष्ठानात्। न ह्यन्तरेणाधिष्ठातारं भवति वस्तुजातम्। तद्यथेह लोके
लङ्घनप्लावनधावनसमर्थैरश्वैर्युक्तो रथः सारथिनाधिष्ठितः प्रवर्तते।

अपि चोक्तं षष्टितन्त्रे 'पुरुषाधिष्ठितं प्रधानं प्रवर्तते' इति।
ततः पश्यामोऽसौ परमात्मा ह्यस्ति पुरुषो येनाधिष्ठितं प्रधानं
महदहङ्कारतन्मात्रेन्द्रियभूतान्युत्पादयति। तस्मादस्ति पुरुष इति। इत-
श्चास्ति- भोक्तृभावात्। इह मधुराम्लतिक्तलवणकटुकषायाः
षड्रसाः। एतैः षड्भी रसैर्युक्तं भोजनं दृष्ट्वा भोक्ता साध्यते।
अस्ति भोक्ता यस्येदं भोजनम्। एवमिदं व्यक्ताव्यक्तं दृष्ट्वा
साधयामोऽस्त्यसौ परमात्मा पुरुषो यस्येदं भोक्तुर्व्यक्ताव्यक्तं
भोग्यमिति। इतश्चास्ति- कैवल्यार्थप्रवृत्तेश्च। केवलभावः कैवल्यं से
मोक्षः। या तस्य प्रधानस्य प्रवृत्तिः सा कैवल्यार्था प्रवृत्तिः
प्रधानस्येति ॥१७॥

अत्राह- गृहीमस्तावदेभिः पञ्चभिरधीतै हेतुभिः शरीरव्यति-
रिक्तोऽयं पुरुषोऽस्तीति। स किं सर्वशरीरेष्वेकः पुरुष आहो-
स्वित्प्रतिशरीरं भिन्नः पुरुष इति। कुतः संशय इति चेच्चोदक
आचार्यविप्रतिपत्तेः संशयः। इह केचिदाचार्या वेदवादेन इति
मन्यन्ते- एकोऽयं पुरुषः सर्वशरीरेषूपलभ्यते मणिसूत्रवत्।
इह रसनायां यावन्तो मणयस्तेषु सर्वेष्वेकमेव सूत्रं प्रवर्तते।
एवं मणिभूतेषु शरीरेषु किमेकः सूत्रभूतः परमात्मा। आहोस्वित्

जलचन्द्रवत्पुरुष इति एक एव बहुषु नदीतडागादिषु इवोपल-
भ्यते। अतः संशयः किमेकः पुरुषो गुणसूत्रन्यायेनाहोस्वि-
द्बहवः पुरुषाः। अत्रोच्यते- बहवः पुरुषाः कथमिति चेत्
तदुच्यते-

जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं प्रमाणसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥१८॥

जन्ममरणकरणानामिति। जन्मानियमात्
केचिदिह नीचजन्मानः, केचिदुत्कृष्टजन्मानः। यदि पुनरेकः
पुरुषः स्यात् स एव नीचकुलोत्पन्नः स्यात्स एवोत्कृष्टकुलोत्पन्नः
स्यात्। कस्मात्? । पुरुषैकत्वात्। अस्ति चायं नियमः, अन्ये
अधमा अन्ये चोत्कृष्टाः। तस्माद्बहवः पुरुषाः। अतश्च-
मरणानियमात्। मरणेऽपि नियमो दृष्टो मम भ्राता मृतो मम
पिता च। तस्माद्बहवः पुरुषाः। अपरे पुनरित्थंकारं वर्णयन्ति-
जन्ममरणानियमात्। इह कश्चित्कदाचिन्म्रियते तदैव परो जायते।
यद्येकः पुरुषः स्यात् तदैकस्मिञ्जायमाने सर्वेपि जायेरन्। न
चैवम्। म्रियमाणे सर्वे म्रियेरन्। न चैवम्। तस्माद्बहवः पुरुषाः।
इतश्च पश्यामः। करणनियमात्। करणानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि।

इह लोके केचिद्बधिरान्धमूकादयः। इतरे च पटुतरकरणाः। अतः
पश्यामो ये उपहतेन्द्रियास्तेऽन्ये, ये चानुपहतेन्द्रियास्ते चान्ये।
तस्मात्प्रतिनियतकरणत्वादपि पश्यामोऽनेके पुरुषा इति। इतश्च
पश्यामः। त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव। चः समुच्चये। पूर्वोक्तैर्हेतुभिः।
अस्माच्च हेतोरित्यर्थः। इहैकस्य ब्राह्मणस्य त्रयः पुत्राः सब्रह्मचारिण
एकेनैव एकस्यां भार्यायां जाताः। तत्रैकः सात्त्विको मेधावी
शुचिः सुखी। द्वितीयो राजसो दुर्मेधावी दुःखी। तृतीयस्ताम-
सो मूढो नास्तिकः। यद्येक आत्मा स्यादेकस्मिन्सात्त्विके राजसे
तामसे वा सर्वे तथा स्युः। न तथा भवन्ति। अतः पश्यामोऽ
नेके पुरुषाः॥१८॥

तस्माच्च विपर्य्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य॥
कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥१९॥

तस्माच्चेति। कर्तृकारणानां को विशेषोऽत्रोच्यते। तद्यथा
कश्चिद्यमनियमरतः सांख्ययोगाचार्यरतो भिक्षुर्नगरे प्रतिवसति।
स च जनादिषु प्रतिवर्णाश्रमविहितासु क्रियासु प्रवर्तमानानां
तन्नगरवासिनां साक्षिमात्रो भवति। ऋतुवशाच्छीतोष्णादीनाया-
ताननुभवति। तद्वदयं नानावस्थे गुणविमर्दे वर्तमानो वैधर्म्यात

वर्तमानो वैदर्म्यात्क्षेत्रज्ञः साक्षिमात्रः स्यात्। एवं साक्षित्वं-
सिद्धमस्य पुरुषस्य। कैवल्यभावः कैवल्यं नाम त्रिभ्यो गुणेभ्योऽ-
न्यत्वम्। यथाऽसौ भिक्षुः कदाचिन्नागराणां विवदतां वक्ता
भवति त्वया साधु कृतमिति त्वयाऽसाध्विति। किमेवं पुरुषो
भवति। अत्रोच्यते- माध्यस्थ्यम्। नास्य केनचित्कृत्यमस्ति।
उदासीनो ह्ययम्। अत्राह- यद्यकर्ता तर्हि किं परकृतानां प्रयोक्ता।
अत्रोच्यते- कर्तृभावश्च द्विविधो हि, प्रयोक्ता कर्ता च। अत्रोदासी-
नस्य पुरुषस्य कर्तृत्वं प्रतिषिद्धं गुणलक्षणेन॥१९॥

अत्राह- यद्यकर्ता पुरुषः, अध्यवसायं तर्हि किं करोति
धर्मं करिष्याम्यधर्मं चेति। यदि गुणा अध्यवसायं कुर्वन्ति तर्हि
तेषां सचेतनत्वं स्यात्। अमीषां चाचेतनत्वमेव प्रागुपन्यस्तम्।
अथ पुरुषोऽध्यवसायं कुरुते तदा तस्य कर्तृत्वप्रसङ्गः। तस्मा-
दुभयथापि दोष इति। अत्र समाधीयते नायं दोषः। कथमिति
चेत्तदुच्यते-

तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्॥
गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्तेव भवत्युदासीनः॥२०॥

यस्माच्चेतनस्वभावः पुरुषः तस्मात्तत्संयोगादचेतनं महदादि
लिङ्गमध्यवसायाभिमानसङ्कल्पालोचनादिषु वृत्तिषु चेतनावत्
प्रवर्तते। को दृष्टान्तः- तद्यथा- अनुष्णाशीतो घटः शीताभि-
रद्भिः संस्पृष्टः शीतो भवति। अग्निना संयुक्त उष्णो भवति।
एवं महदादि लिङ्गमचेतनमपि भूत्वा चेतनावद्भवति। तस्माद-
ध्यवसायं कुर्वन्ति गुणाः कार्यादिषु। यदप्युक्तम्- लोकोपचारात्कर्ता
पुरुष इति। अत्र ब्रूमः- गुणकर्तृत्वेऽपि ---उदासीनः। अत्र
दृष्टान्तश्च। केचित्किल चौरा ग्रामं हत्वा द्रव्यं गृहीत्वा ग्रामान्तरं
गच्छन्ति कृतकार्याः। तैः सह सार्थेन श्रोत्रियो ब्राह्मणः पन्थानं
गच्छति। तत्पदानुसारिभिरारक्षिभिस्ते गृहीताः। कृतापराधैस्तैः
सह सोऽपि ब्राह्मणो गृहीत स्तमपि चौर इति। तद्यथाऽसावचौर-
स्तत्संसर्गदोषेण चौरतया प्रतीतस्तैः। तथा सत्त्वादयो गुणाः
कर्तारस्तैः संयुक्तोऽयं पुरुषोऽकर्तापि कर्ता भवति। कर्तृ-
संसर्गात्कर्तेव। परं परमार्थतया त्वकर्ता पुरुषः॥२०॥

अत्राह- तस्मात्तत्संयोगादिति प्रधानपुरुषसंयोग इति चेत्
कः संयोगः। अन्यतरकर्मजो यथा स्थाणुश्येनयोः, सम्पातजो
द्वयोर्वा संयोगो यथा द्व्यङ्गुलाकाशयोः, स्वाभाविको यथाग्न्युष्णयोः

शक्तिहेतुको यथा मत्स्योदकयोः, याहृच्छिकः सुपर्णयोर्वाऽऽक-
स्मिकः। अतः संशयः। अत्रोच्यते- अन्यतरकर्मजसंयोगश्च
संयोगो नैव प्रधानपुरुषयोर्विभुत्वान्निष्क्रियत्वात्। नास्ति स्वाभाविकोऽ-
पि। तयोर्नित्यत्वान्मोक्षाभावः स्यादवियोगत्वात्। एवमेव विषय-
हेतुकशक्तिहेतुत्वे च। अत्राह- कस्तर्हि प्रधानपुरुषयोः संयोग इति।
अत्रोच्यते। अर्थहेतुकः। कश्चासावर्थ इत्यत्राह—

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः॥२१॥

पुरुषस्य तावद्दर्शनार्थं संयोगः। पुरुषः प्रधानेन सह संयुज्यते
सगुणां प्रकृतिं द्रक्ष्याम्ययमर्थः। कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य
संयोगः। अस्य तपस्विनः पुरुषस्य ज्ञाने वर्तमानस्य कैवल्यं
करिष्यामीति। कैवल्यं मोक्ष इत्यर्थः। यथा राजा पुरुषेण संयु-
ज्यते प्रेषणं मे करिष्यतीति। पुरुषोऽपि राज्ञा संयुज्यते वृत्तिं
मे दास्यतीति। एवं तावद्राजपुरुषयोरर्थहेतुकः सम्बन्धः संयोगः।
किं चान्यत्। पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोग इति। अपि चात्र दृष्टान्तः,
यथा किल कश्चिदन्धः सार्थेन समं पाटलिपुत्रं प्रस्थितः स
च सार्थश्चौरैरभिहतः। अन्धोऽप्यवशेषजीवितः कृच्छ्रेण महता-

निर्जगाम। स च सर्वस्वजनविरहित इतश्चेतश्च परिभ्राम्य पन्था-
नमपश्यन्सभन्तान्चङ्क्रममाणः केनचिद्वनमध्यस्थेन पङ्गुना
दृष्टः प्रोक्तश्च। भो भो अन्ध मा भैषीरहं पङ्गुर्मार्गदर्शने
कुशलो गन्तुमसमर्थः। अन्धेन प्रतिवचनं प्रोक्तम्- भो पङ्गो
यथा भवान्गमनाशक्तस्तथाऽहमपि न शक्नोमि द्रष्टुं, गन्तुं मम
सामर्थ्यमस्ति। तव दर्शनसामर्थ्येनाहं भवन्तं स्कन्धेनादाय गच्छा-
म्येवमुभयोर्दुःखपरिहारलक्षणा कार्यसिद्धिरस्तु। एवं तयोर्यथा स्वार्थ-
लाभहेतुकः सम्बन्धः संयोगस्तुल्यः। तद्वत्। पङ्ग्वन्धवत्प्रधान-
पुरुषौ द्रष्टव्यौ। पङ्गुवत्पुरुषो द्रष्टव्यः। अन्धवत्प्रधानम्। पुरु-
षस्य दृक्शक्तिः। प्रधानस्य क्रियासामर्थ्यम्। एवं प्रधानमपि
पुरुषस्य मोक्षं कृत्वा निवर्तते। पुरुषः प्रधानं दृष्ट्वा मोक्षं
गच्छति। किं चान्यत्। तत्कृतः सर्गः। तत्कृतेन प्रधानपुरुषौ
सम्बध्येते। ताभ्यां प्रधानपुरुषाभ्यां कृतस्तत्कृतः सर्गः। तद्यथा-
स्त्रीपुरुषसंयोगात्सुतः सम्भवति। एवं प्रधानपुरुषसंयोगात्सर्गो-
त्पत्तिर्भवति। सर्गशब्देन महदादिलिङ्गोत्पत्तिरिति श्रूयते॥२१॥

तामुत्पत्तिं क्रमः। प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडश-
कः। तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि॥२२॥

प्रकृतिः प्रधानमधिकृत्य ब्रह्म, अव्यक्तं, बहुधात्मकं मायेति –
पर्यायाः। तस्याः प्रकृतेर्महानुत्पद्यते प्रथमः कश्चित्। महान्, बुद्धिः,
मतिः, प्रज्ञा, संवित्तिः, ख्यातिश्चितिः, स्मृतिरासुरी, हरिः, हरः,
हिरण्यगर्भ इति पर्यायाः। ततोऽहङ्कारः। तस्मान्महतोऽहङ्कार
उत्पद्यते। तस्येमे पर्यायाः। वैकृतस्तैजसो भूतादिरभिमानोऽस्मि-
ता इति। चतुःषष्टिवर्णैः परादिवैखरीपर्यन्ताभिधेयैर्यत्किमप्य-
भिधीयते बुद्ध्या समर्थ्य तत्सकलमाद्यन्ताकारहकारवर्णद्वयेनोपरि-
स्थितपिण्डीकृतानुकारिणा बिन्दुना भूषितः प्रत्याहारन्यायेनाहङ्कार
इत्यभिधीयते। तस्मादहङ्कारात् षोडशको गण उत्पद्यते। तामसाद्
भूतादिनाम्नः पञ्चतन्मात्राणि शब्दादीनि। अत एव तानि मूढानि।
सात्त्विकाद्वैकृताभिधानाद्बुद्धिकर्मात्मकानि मनःसहितान्येकादशे-
न्द्रियाणि। अत एव तानि किंचित् जानन्ति। राजसात्तैजसा-
भिधानादुभयम्। मूढत्वाद्धि तमः। प्रकाशत्वात्सत्त्वम्। उभयगु-
णयोगात्षोडशको गुणः। अहङ्कारादुत्पद्यते। तस्मादपि षोड-
शकात् मध्ये यानि शब्दादितन्मात्राणि, तेभ्यः पञ्च भूतान्या-
काशादीनि। तत्र शब्दतन्मात्रादाकाशं, स्पर्शतन्मात्राद्वायुः, रूप-
तन्मात्रात्तेजः, रसतन्मात्रादापः; गन्धतन्मात्रात्पृथिवी इत्यादि-

क्रमेण पूर्वपूर्वानुप्रवेशेनैकद्वित्रिचतुष्पञ्चगुणानि। अत एव आ-
काशादिपृथ्वीपर्यन्तानि महाभूतानीति सृष्टिक्रमः। अत एव
भूतानामुत्पत्तिप्रलयावबोधनात् भ इति। आगतिगतिपरिज्ञानात्
ग इति। विद्न्योगी इति व। अनातिवर्ततीति अन्। सकल-
वर्णसम्प्रदायाद्भगवानित्याभिमानसिद्धिः। 'अप्यक्षरवर्णसामा-
न्यान्निर्ब्रूयान्न संस्कारमाद्रियेत' इति नैरुक्तश्रुतिप्रामाण्या-
त्। उक्तं च – उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम्।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति॥
श्रीविष्णुपुराणे षष्ठेंऽशे पराशरवचः। यदुक्तम् – 'व्यक्ताव्यक्त-
ज्ञविज्ञानान्मोक्षः प्राप्यते' इति। तत्र महदादिभूतपर्यन्त-
मित्येतद्व्यक्तं व्याख्यातम्। अव्यक्तमपि 'भेदानां परिमाणा-
त्' इत्यादिभिः पञ्चभिर्हेतुभिर्व्याख्यातम्। यदुक्तम्।

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः।
जटी मुण्डी शिखी वाऽपि मुच्यते नात्र संशयः॥२२॥

अत्राह – प्रकृतेर्महानित्युक्तम्। तस्य महतः किं लक्षण-
मित्यत्रोच्यते –

अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम्।
सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम्॥२३॥

अध्यवसायो बुद्धिरिति। अध्यवसायो ।निश्चयः, प्रति-
पत्तिरयं स्थाणुरयं पुरुष इति बुद्धेर्लक्षणम्। सा च बुद्धि-
रष्टाङ्गा। सात्त्विकतामसरूपभेदात्। तत्र बुद्धेः सात्त्विकं रूपं
चतुर्विधं भवति धर्मो ज्ञानं विरागमैश्वर्यमिति। तत्र धर्मो
नाम वर्णिनामाश्रमिणां च समयाविरोधेन यः प्रोक्तो यम-
नियमलक्षणः स धर्मः। तत्र पञ्च यमाः पञ्च नियमाः। अ-
हिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्याऽपरिग्रहा यमाः। शौचसन्तोषतपःस्वा-
ध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः। एभिर्यमनियमैर्यः साध्यते
स धर्मः। धारणार्थो धृञित्येष धातुः शाब्दैः प्रकीर्तितः।
दुर्गतिप्रपतत्प्राणिधारणाद्धर्म उच्यते॥

तत्र या स्थावरजङ्गमानां भूतानां वाङ्मनःकायकर्म-
भिरद्रोहता साऽहिंसा। तथा यद्भूतहितमत्यन्तं दृष्टश्रुता-
नुमिति।विज्ञातेष्वर्थेषु यथाऽन्तःकरणप्रत्ययोपस्थितं तथैवेन्द्रि-
याण्यविलुप्य वञ्चनाभ्रान्तिप्रतिपत्तिवन्ध्यताविरहितवागुच्चा-
रणं तत्सत्यम्। तथा यत्समभेष्वन्येष्वन्येषु वात्यान्तिकेषु

प्रयोजनेषु स्वे स्वे स्थाने समत्वाद् ग्रहणस्योपरमः तद-
स्तेयम्। तथा स्त्रीपुरुषसंयोगे परस्परालिङ्गसंयोगे शब्द-
स्पर्शरसरूपगन्धेषु यः सङ्गस्तुदासः श्रोत्राद्युपरतिरसङ्कल्प-
श्च मनसश्चोपरतिः सोऽष्टाङ्गं ब्रह्मचर्यम्। एवं ह्याहुः
संयोगशब्दस्पर्शरसरूपगन्धसङ्कल्पस्मृतिधर्मफलत्यागाद्यष्टा
ङ्गं ब्रह्मचर्यमिति। अन्यच्च। ब्रह्म बीजं रेतस्तच्चरति न
मुञ्चतीति ब्रह्मचारी। ब्रह्म वेदं वा गुरुणा प्रदत्तं चरतीति।
ब्रह्मा स्वयंभूस्तस्यायं दण्डकमण्डलुधारणादिरूप आकारो
ब्रह्म तच्चरतीति वा। एवमर्जनक्रयविक्रयादिकल्पनाभेदानां
ह्यनुपादानं सर्वथा सर्वस्यास्वीकरणमपरिग्रहः। इति पञ्च
यमाः। यच्छ्रोत्रेन्द्रियाणामन्तःकरणोपरमस्तच्छौचं बाह्यं मृज्ज-
लादिना। अभक्ष्यपरिहारस्तु संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः।
स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत्प्रकीर्तितम्॥

तथा यदृच्छार्जितेन हविषा प्राणयात्रा। आध्या-
त्मिकस्याङ्गे मन्त्रगृहीतेन होमः कर्तव्यः। अहन्यहनि
यज्ञशेषोऽशनार्थमेतदाहारलाघवं सन्तोषः। "स यां
प्रथमामाहुतिं जुहुयात्प्राणाय स्वाहा। (छां.५.अ.१.खं.१९)

इत्यारभ्य "स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाऽङ्गारा-
नपोह्य भस्मनि हुतं तादृक्तत्स्यात्। (छां. ५ अ. ५। खं. २४)
इति श्रुतेः। तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि शरीरशोषणरूपम्।
विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः। इति स्मरणात्।
नातपस्विनो योगः सिध्यति। अनादिवासनाविचित्रा प्र-
त्युपस्थितविषयजाला चाशुद्धिर्नान्तरेण तपः सम्भेदमापद्य-
ते इति तपस उपादानम्। तच्च चित्तप्रसादनमबाधमान-
मासेव्यमिति मन्यन्ते। स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपः।
ईश्वरप्रणिधानं क्रियाणां परमगुरावर्पणं तत्फलसंन्यासो वा।
"ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः" इति। "अनाश्रितः कर्मफलम्" इति
श्रवणात्। इत्यमीषां यमनियमादीनां सेवनात् 'अहिंसाप्रति-
ष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः' इत्याद्याः सिद्धयः। (पा. यो. पा. २ सू.
३५)। वैपरीत्ये तु वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्। वितर्का
हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका दुःखाज्ञा-
नानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम्। एवं च वर्तमानस्य योगिनः
स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात्। इति
भिक्षोरेते यमनियमाः। एभिर्यमनियमैर्वा साध्यते स धर्मो

व्याख्यातः। अधुना ज्ञानमाह- ज्ञानं द्विविधम्। बाह्यमा-
भ्यन्तरं च। तत्र बाह्यम्- वीणापणवगन्धर्वचित्रकथागणि-
तव्याकरणशास्त्राणि। आभ्यन्तरम्- गुणपुरुषान्तरोपलब्धि-
लक्षणम्। अन्ये गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि पुरुषश्चान्य इति।
बाह्येन ज्ञानेन लोकोपपत्तिराभ्यन्तरेण मोक्ष इति। एतज्ज्ञा-
नं विषयोपरमात्। वैराग्यमाह -(१) अर्जनरक्षणक्षयातृप्ति-
हिंसादिदोषान्दृष्ट्वा यो विषयेभ्यो विरक्तस्तस्य मोक्षो नास्तीति।
आभ्यन्तरेण ज्ञानपूर्वकेण वैराग्येण मोक्षो भवति बाह्येन संसार
इति। ऐश्वर्यं ईश्वरभावेनेत्यष्टविधम्। अणिमा, लघिमा, ग-
रिमा, महिमा, प्राप्तिः, प्राकाम्य, मीशित्वं वशित्वं यत्रकामाव-
सायित्वमिति। एतानि धर्मादीनि चत्वारि सात्त्विकरूपाणि बुद्धेः।
यदा सत्त्वेन रजस्तमसी अभिभूते स्तस्तदा सत्त्वोद्रिक्तः
पुमानेतान्गुणान्प्राप्नोति। किं चान्यत्। तामसमस्माद्विप-
र्यस्तम्। अस्मात्सात्त्विकाद्धर्मादेर्विपर्यस्तं विपरीतं अधर्मा-
ज्ञानाद्यं चतुर्थां बुद्धेरूपं तामसम्। ये हिंसादयो वितर्का
एकाशीतिभेदाः। पृथग्दशापि यमनियमाद्याः। तथाऽधर्मोऽज्ञा-
नमवैराग्यमनैश्वर्यमित्यष्टधा सात्त्विकतामसभेदा बुद्धिः। अस्या

एवंविधाया बुद्धेरहङ्कारो जायते ॥२३॥

इदानीमहङ्कारस्य लक्षणं व्याख्यास्यामः। तदुच्यते-

अभिमानोऽहङ्कारस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः।
ऐन्द्रिय एकादशकस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव ॥२४॥

अभिमानोऽहङ्कार इति- रूपेऽहं, रसेऽहं, गन्धेऽहमहं विद्वानहं दर्शनीय इत्येवमाद्यभिमानोऽहङ्कारः। तस्मात्- अभिमानलक्षणाहङ्कारात्। द्विविधः प्रवर्तते सर्गः। सर्ग इति सृष्टेः पर्यायः। कश्चासौ सर्गस्तदुच्यते। ऐन्द्रिय एकादशकः। श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि मनःपर्यन्तानि। तन्मात्रपञ्चकश्चैव। तन्मात्राण्यत्र शब्दादीनि गन्धपर्यन्तानि। एवमेकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि चोत्पन्नानि ॥२४॥

अत्राह- द्विविधोऽहङ्कारस्तं व्याख्यास्यामः। तत्र कतरस्मादहङ्कारादिन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते, कतरस्माद्वा तन्मात्राणि इति। अत्रोच्यते-

सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात्।
भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥२५॥

सात्त्विक इति- यदा सत्त्वमुत्कटं भवत्यहङ्कारे तेन च रजस्तमसश्चाभिभूते स्यातां तदा सात्त्विकोऽहङ्कार उच्यते। तस्य सात्त्विकस्य वैकृतिक इति पूर्वाचार्यैः कृता संज्ञा। स वैकृतिको भूत्वाऽहङ्कार एकादशेन्द्रियाण्युत्पादयति। तस्मात्सात्त्विकानीमानि विशुद्धानि स्वविषयग्रहणसमर्थानि भवन्ति। तस्मादुच्यते-'सात्त्विक--- हङ्कारादिति'। भूतादेस्तन्मात्रः। भूतादेस्तमोबाहुल्याद्गौणीभूतसत्त्वरजसो भूतादिनाम्नः पूर्वाचार्यैर्निरूपितादहङ्कारात्तन्मात्रः शब्दादिपञ्चको गणो जायते। अभिभूतसत्त्वतमसो राजसात्तैजसाभिधानादहङ्कारात्प्रवृत्तिकर्मण उभयं (एको) प्रकाशात्मकमेकादशेन्द्रियकं मोहात्मकं तान्मात्रिकं चासीदिति सम्बन्धः। तैजस एव राजसेऽहङ्कारे क्रियाशक्तिरस्ति। सत्त्वं निष्क्रियमेकाकि न शक्नोत्युपादयितुम्। तमश्च मूढत्वादक्रियमसमर्थं विना रजः सृष्टिमुत्पादयितुम्। अत उभे सत्त्वतमसी सृष्टिविषये रजसाऽनुगृह्येते, ऐन्द्रियकं तान्मात्रिकं च गणद्वयं जनयतः इति तात्पर्यार्थः ॥२५॥

तत्र कानि बुद्धीन्द्रियाणि कानि कर्म्मेन्द्रियाणि ? उच्यते-

बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुरसननासिकाख्यानि ॥

वाक्पाणिपादपायूपस्थान् कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥२६॥

श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियाणीत्युच्यन्ते। शब्द-स्पर्शरसरूपगन्धान्बुध्यन्त इति बुद्धीन्द्रियाणि। इन्द्राण्येव तानीन्द्रियाणि। इन् इति विषयाणां नाम, तानिनो विषयान् प्रति द्रवन्ति इति इन्द्रियाणि। वाक्पाणि....ण्याहुः। कर्म कुर्वन्ति कारयन्ति च। कर्मेन्द्रियाणां वृत्तिः। वाक् वदतिकर्म, हस्तौ ग्रहणकर्माणौ, पादौ विषमसमनिम्नोन्नतभूप्रदेशेषु क्रामतः, पायुर्यथा भुक्तान्नोदकमलमुत्सृजति, उपस्थ आनन्दं करोति पुत्रमुत्पादयति इत्यर्थः। एवमेताः कर्म्मेन्द्रियाणां वृत्तयो व्याख्याताः ॥२६॥

अत्राह- मन इन्द्रियं तत्किंलक्षणमिति। अत्रोच्यते-

उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात् ॥

गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं बाह्यभेदाच्च ॥२७॥

उभयात्मकमत्र मनः। कर्मेन्द्रियेषु कर्मेन्द्रियं बुद्धीन्द्रियेषु बुद्धीन्द्रियम्। यथा देवदत्तो गोपाल मध्ये स्थितो गोपालत्वं कुरुते मल्लमध्ये स्थितो मल्लत्वं कुरुते। कस्मात् यस्माद् बुद्धीन्द्रियाणां वृत्तिं सङ्कल्पयति कर्म्मेन्द्रियाणां च। तस्मादुभयात्मकं मनः। किं चान्यत्। इन्द्रियं च साधर्म्यात्। सहधर्मस्य भावः साधर्म्यम्। यस्मात् कर्म्मेन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि च सात्विकादहङ्कारादुत्पद्यन्ते, मनोऽपि तस्मादेवोत्पद्यते। तस्मादिन्द्रियं मनः। तत्र मनसः का वृत्तिः। सङ्कल्पो वृत्तिः। बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादयो वृत्तयः। कर्म्मेन्द्रियाणां वचनादयः। एवमेकादशेन्द्रियाणि सह वृत्तिभिर्व्याख्यातानि। अत्राह- एकादशेन्द्रियाणि केन कृतानि पुरुषेणेश्वरेणाहोस्वित्स्वभावेनेति। कुत इयमाशङ्केति चेत् इमान्येकादशेन्द्रियाणि एकादशविषयग्राहकाणि भवन्ति। तथान्तः करणप्रधानबुद्ध्यहंकाराश्चेतनम्। ततश्च नूनं चेतनेन पुरुषेणेश्वरेण वा स्वभावेनेति। अत्रोच्यते- गुणपरि...भेदाच्च। सत्वादयस्त्रयो गुणास्ते यथा परिणमन्ति तस्माद्गु० परिणामविशेषादिमानि चैकादशेन्द्रियाणि नाना। तदर्थानि भिन्नानि। शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाः पञ्चानां, वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः पञ्चानां, सङ्कल्पश्च मनसः। एतेषामेवै(न्द्रियाणि)कादशेन्द्रियाणामिन्द्रियाणिग्राहकाणि भवन्ति। अथैतन्नानात्वं नेश्वरेण, न बुद्ध्या, नाहङ्कारेण, न पुरुषेण

न प्रधानेन न स्वभावेन कृतम्, गुणपरिणामेनेति। यदप्युक्त
मचेतनानां गुणानां वृत्तिरयुक्तेति। तन्न। कस्मादिति चेदु-
च्यते। अचेतनानामपि प्रवृत्तिर्दृष्टा। वक्ष्यति हि-
वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य।
पुरुषस्य विमोक्षार्थं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य॥ इति।
तस्मादचेतना अपि गुणा एकादशेन्द्रियभावेन परिणमन्ति। अथाह-
गृहीमस्तावदेकादशेन्द्रियाणि अहङ्कारादुत्पन्नानीति। एतेषामिन्द्रिया-
णां यथास्थाननिक्षेपः केन कृतः। चक्षुरुच्चैः सन्निविष्टं दूराव-
कने समर्थं भविष्यतीति। शिरःप्रदेशे श्रोत्रं सन्निविष्टं दूरात्
श्रवणसमर्थं भविष्यतीति। एवं नासिकावागादि च। एषामिन्द्रियाणां
निक्षेपः पुरुषेण वा कृत ईश्वरेण वा स्वभावेनेति। अत्रोच्यते-
इह साङ्ख्ये पुरुषेश्वरस्वभावा न कारणम्। किं तर्हि- अस्मिन्नह-
ङ्कारे स्थितैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैर्निक्षेपः कृतः। तस्मात् क्रमः-
गुणपरिणाम--भेदाच्चेति। गुणपरिणामविशेषादेकादशेन्द्रियाणां
भेदः। ग्राह्यभेदाच्च। ग्राह्या एकादशेन्द्रियार्थास्तेषां भेदादपीन्द्रि-
याणां भेदः॥२७॥

अथाह- का कस्य वृत्तिः? -उच्यते-

रूपादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः।
वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दास्तु पञ्चानाम्॥२८॥

मात्रशब्दो विशेषार्थः। यथा भिक्षामात्रं लभ्यते नान्यो
विशेषः। तथा चक्षुः। गतार्थे आलोचनमात्रमिति। एकैकस्य
प्रतीन्द्रियं स्वविषयग्रहणसामर्थ्यमेव। न हि चक्षुः श्रवणसमर्थं
दानादानसमर्थं वा॥२८॥

अत ऊर्ध्वं बुद्ध्यहंकारमनोवृत्तिं वक्ष्यामः। तदुच्यते-

स्वालक्षण्या वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या।
सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्याः वायवः पञ्च॥२९॥

स्वालक्षण्येति। बुद्धेरध्यवसाय उक्तः प्राक्
लक्षणम्। तस्याः स एवाध्यवसायो वृत्तिः।
एवमभिमानोऽहङ्कारलक्षणम्। तस्य वृत्तिरपि स एव।
मनसः संकल्पो लक्षणम्। तस्यापि स एव वृत्तिः।
येन येन लक्षणेनामी लक्ष्यन्ते तेषां स एव वृत्तिः।
एवं या बुद्धीन्द्रियाणाम् न सा कर्मेन्द्रियाणाम्। या च
कर्मेन्द्रियाणाम् न सा बुद्धीन्द्रियाणाम्। बुद्ध्यहंकार-
मनसां वृत्तिरभिहिता। साऽप्यसामान्या। अध्यवसाया-

अभिमानसंकुल लक्षणा। सैषा भवत्सामान्या असाधारणा
एवमुक्ते अर्थात् गम्यते सामान्याऽपि साधारणाऽपि
वृत्तिरस्ति। यदपेक्षयाऽसामान्येत्युच्यते। एवमिन्द्रिया-
णामसामान्या वृत्तिराख्याता * कुलस्त्रीसस्थानीया।
अत ऊर्ध्वं सामान्या वृत्तिरुच्यते।

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्याः वायवः पञ्च।

सामान्याकरणवृत्तिः—। समस्तस्यान्तःकरणस्येत्यर्थः।
प्राणाद्या वायवः पञ्चेति प्राणापानोदानसमानव्यानाः
सर्वेषामिन्द्रियाणां सामान्यं कुर्वन्ति। स प्राणो नाम
respiratory system
यो मुखनासान्तरगो बाह्ये चास्य विषये वृत्तिः।
प्राणनात् प्राण एव इत्यभिधीयते। अस्मिन् प्राणे
यत् स्पन्दनकर्म तत् कतमेन कृतम् इत्यनोच्यते—
त्रयोदशविधेन करणेन कृतम्। यतश्चैवम्
तस्मात् प्राणकर्म सर्वस्य करणग्रामस्य वृत्तिः
सामान्या। अपि चात्र दृष्टान्तः—

यथा कस्मिंश्चित् राजगृहे पञ्जरे शुकाः
प्रतिवसन्ति। तेभ्यो देवदत्तेन ओदनो दर्शितः।

ओदनं दृष्ट्वा सर्वे प्रचलिताः। तद्वा पञ्जरकमपि
चालितम्। यत् पञ्जरस्य चालनं कर्म तत्
सर्वेषां शुकानाम् सामान्यम्। तद्वत् प्राणे
यत् स्पन्दनकर्म तत् सर्वेषामिन्द्रियाणां
urinary system
सामान्यम्। किं चान्यत्।— अपानेनोत्सृजति।
इतश्चापक्रमणादपान इत्युच्यते। अपानबहुलश्च
देवदत्तः सर्पं दृष्ट्वा अपसर्पति एष अपानः।
तस्मिन्नपाने यत् स्पन्दनकर्म तत् सर्वेषामिन्द्रियाणाम्
सामान्या वृत्तिः। आरोहणादूर्ध्वोत्कर्षे उदान
digestive system
इत्यभिधीयते। नाभिप्रदेशात् उर्ध्वं गच्छति।
उदानवृत्तिश्च देवदत्तं आनन्दोत्कर्षं गमयति।
अहमाढ्योऽस्मादाढ्यतरः कथं स्याम् इत्येव उदानः।
अस्मिन्नुदाने यत् स्पन्दनकर्म तत् सामान्यावृत्तिः
सर्वेन्द्रियाणाम्। किं चान्यत्।— हृदयस्थाने
circulatory system
सहभावश्च तेन समानः। यो वायुः हृद्देशे वर्तते स
समानः। तद्बहुलश्च एकाकी न रमते * एष समानः।
तस्मिन् यत् स्पन्दनकर्म तत् सर्वेन्द्रियाणाम्

सामान्यवृत्तिः। किञ्चान्यत्।– शरीरव्यापितया
व्यानः। आनखाग्रकेशान्तं शरीरं व्याप्य
अनति चलति इति व्यानः। व्यानवद्धो देवदत्तश्च
अत्यन्तमन्येन विना रमते। तस्मिन् व्याने यत्
स्पन्दनकर्म तत् सर्वेषामिन्द्रियाणाम् सामान्यवृत्तिः।
तदेवं सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्याः वायवो
व्याख्याताः ॥ २९ ॥

वृत्तिं व्याख्यास्यामः। तदुच्यते –

युगपच्चतुष्टयस्य हि वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा।
दृष्टे तथाऽप्यदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः ॥ ३० ॥

बुद्धिरहंकारो मनश्चक्षुरित्येतानि चत्वारि
रूपं पश्यन्ति अयं स्थाणुरयं पुरुष इति।
एवं शब्दं स्पर्शं रसं गन्धं चत्वारि युगपत्
गृह्णन्ति। एवमेवा युगपच्चतुष्टयस्य वृत्तिः।
किं चान्यत्। क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा
बुद्ध्यहङ्कारमनश्चक्षुश्चतुष्टयस्य क्रमशो

(१) किञ्चित् त्रुटितं भाति

वृत्तिर्भवति। कारिकारानेकागोपदेशात् ह्रस्व-
कालत्वात् विभागो न शक्यते वक्तुं
ततो युगपदिति उच्यते। यथा तालपत्रशतं
सूच्यग्रेण विद्धमिति। तद्यथा। देवदत्तः
पन्थानं गच्छन् स्थाणुं पश्यति तत्र
तस्य संशयो भवति किमयं स्थाणुरुत
पुरुष इति। ततो स्थाणुरूपं पश्यति शकुनिं
च तत्रस्थं ततोऽस्य बुद्धिर्भवति स्थाणुरय-
मिति। आकुञ्चनप्रसारणे करोति ततोऽपि
पुरुषोऽयमिति प्रतीतिः। एवं बुद्ध्यहङ्कारम-
नश्चक्षुषां क्रमशो वृत्तिर्दृष्टा चक्षुः रूपं
पश्यति, मनः संकल्पयति, अहङ्कारोऽभिमानयति,
बुद्धिरध्यवस्यति। एवं रसनादिष्वपि द्रष्टव्यं।
किं चान्यत् – दृष्टे तथाऽप्यदृष्टे। (१)
त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः। तच्छब्देन
समनन्तरोक्तानि बुद्धीन्द्रियाणि भवन्ति।
रूपे चक्षुःपूर्विका, शब्दे श्रोत्रपूर्विका,
स्पर्शे त्वक्पूर्विका, रसे जिह्वापूर्विका, गन्धे

ध्यानपूर्विका बुद्ध्यहङ्कारमनसां वृत्तिरिति ॥३०॥
अत्राह — अचेतनानीन्द्रियाणि बुद्ध्यह-
ङ्कारो मनश्चेति । केन हेतुना स्वां स्वां
वृत्तिं प्रतिपद्यन्ते इत्यत्राह —
स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतहेतुकां वृत्तिम् ।
पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित् कार्यते करणम् ॥३१॥
स्वां स्वामिति वीप्सामिच्छन्ति । (इति त्रयो-
दशविधस्य करणस्य ग्रहणं कृतं भवति)।
प्रतिपद्यन्ते गृह्णन्ति इत्यर्थः । किं चान्यत् —
परस्पराकूतहेतुकां वृत्तिं । बुद्धेराकूतं
ज्ञात्वा अहङ्कारोऽभिमानयति, मनः संकल्पयति,
इन्द्रियाणि स्वां स्वां वृत्तिं प्रतिपद्यन्ते ।
आकूतं नामाभिप्रायः । यथा किल
चोरसेना ग्रामं हन्तुं गच्छति तत्र
चोरसेनापतिना सङ्केतः कृतोऽस्ति य-
दाऽहं हा हेति ब्रवीमि तदा सर्वैः
समवायेन प्रवेष्टव्यम् । यदा पुनरह-
म्हा हेति ब्रवीमि तदा निर्गन्तव्यम् ।

एतां चोरसेनापतेराज्ञामाकूतं ज्ञात्वा
चोराः प्रविशन्ति निर्गच्छन्ति च ।
तथेह चोरसेनापतिस्थानीया बुद्धिः
चोरस्थानीयानीन्द्रियाणि । किं स्वार्थं विषयं
प्रतिपद्यन्ते आहोस्वित् परार्थमित्यत्रोच्यते ।
परार्थं गम्यते । यस्मादाह — पुरुषार्थ
एव हेतुः पुरुषार्थः कर्तव्य एव इति
गुणानां प्रवृत्तिः । तस्मादेतत्
त्रयोदशविधं करणं पुरुषार्थः प्रवर्तयति
यदुक्तम् — अचेतनानि करणानि
कथं प्रवर्तन्त इति । अत्र ब्रूमः —
न केनचित् कार्यते करणम् ।
नेश्वरेण नापि पुरुषेण । स्वभावो नाम
कश्चित् पदार्थो (ना)स्ति । यस्मात्स्वयमे-
व त्रयोदशविधं करणं स्वे स्वे
विषये प्रवर्तते इति ॥३१॥
अत्राह — उक्तं च भगवता न
केनचित् कार्यते करणमिति ।

तत् कतिविधं करणमिति ? अत्रोच्यते—
करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ।
कार्यं तस्य दशधाऽऽहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च ॥३२॥

यदत्र करणमित्युक्तं तत् त्रयोदशविधमिति बोद्धव्यम् । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, बुद्ध्यहङ्कारो मन इति एतत् त्रयोदशविधं करणमिति । अत्राह— आहारकं धारकं प्रकाशकं च तदिति । तत्राहारकमिन्द्रियलक्षणम् । धारकमभिमानलक्षणम् । प्रकाशकं बुद्धिलक्षणम् । अत्राह— किं तदस्ति यस्याहरणं धारणं प्रकाशनं च क्रियते । अत्रोच्यते — कार्यं च तस्य दशधाऽऽहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च । कार्यमिति शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च, वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः

---

qualitative changes proceed from the [illegible] qualities — by adding quantity we [illegible] alter the [illegible] of the qualifying matter.

[illegible] why this qualitative must be [illegible] physical and not mental?

conditions of ~~material life~~ physiognomy of society of society — Stalin [illegible]
At every epoch of the development of history the ultimate causes which determine the structure and upward movements of society are shifted towards the inner factors of human life, i.e. they are to be realized and revealed not in the ~~outer~~ environment but in the — — ~~as the outer~~ as if is a spiral movement the lower spirals are [illegible] to negative value — as in biological evolution, ~~nature~~ as you ascend the higher scales of organisms you notice the increasing ~~ve~~ negative value of Darwin's natural selection, and the increasing positive values of the inner surges of the organisms — so geographical environment had its positive value as long as man did not socialize himself — the determining factors was shifted then to economics — thus so on — the last is psychical [illegible]
negation rules vehemently as history proceeds. precision of natural sciences [illegible] supreme
falls back as extinguished rocket — as ~~[illegible]~~ Bergson ~~[illegible]~~ would have told ~~us~~ us — geographical conditions have normally greater inertia, less economic less still biological, less psychical —
it is [illegible] explanation,

तत् कतिविध
करणं त्रयोदश
कार्यं तस्य दशध
यदत्र करण
मिति बोद्धव्यम्
पक्ष बुद्धीन्
इति एतत् त्र
अत्राह —
शङ्कं च न
लक्षणम् । ब
प्रकाशकं बुद्धि
किं तदस्ति
च क्रियते ।
दुःशाधाऽऽहार्य
कार्यमिति श
पक्ष, वचनादा

~~that~~ accelerating speeds of the historical conditions of modern world are due to the psychical ——

You cannot isolate physical, biological psychical — though they are distinct — reality of society — is trifold — as for example — Stalin's productive force (which is a ~~—~~ Tamasic force of ~~[illegible]~~ constitutes ~~physical~~ Biological — Rajasic, Sattvic instrument of production + people + their experience ~~and~~ skill — and "men's relations of production — [illegible] Social formation [illegible] — (relationship is psychical — [illegible] Instrument [illegible] production [illegible] relationship [illegible] (Nazism, Fascism and Japan's Militarism ~~taught~~ ~~etc~~) with that the relations of domination and subordination easily change — [illegible] determinism Law of unequal development of history [illegible] ~~the~~ ~~[illegible]~~ man's physi... psych...

~~[illegible]~~. physical, biological and psychological forces of society ~~[illegible]~~ negate, condition, interpenetrate, transform, coordinate and react on each other — [illegible] physical life [illegible] history [illegible] development [illegible] — biological life, psychological life [illegible] — [illegible] world process [illegible] — physical relationships [illegible], biological [illegible] (genetic stratification), psychical [illegible]

as nature, so ~~human~~ society is a spiral structure —— hence several methods of approach — Dr. ~~[illegible]~~ spontaneous process [illegible] root independent of men will [illegible] — [illegible] spontaneous development [illegible] laws —— why force?

Franz Boas — Primitive societies are also unstable but [illegible] last in their [illegible]

[illegible] 'determining factor economic production and reproduction in actual life' [illegible], 'in the host of all these accidents the ~~[illegible]~~ economic movement asserts itself to be necessary' [illegible] determining factors a necessary factors [illegible] ——

[illegible] neurotic patients [illegible] 'Oedipus Complex' [illegible]

Marx Engels asserted
it is not desirable, exploitation

तत् कति[illegible]
करणं त्रयोद[illegible]
कार्यं नस्य द[illegible]

यद्‌त्र करण[illegible]
मिति बोद्धव्य[illegible]
पक्ष बुद्धौ[illegible]
इति एतत्
अत्राह —
शङ्का च
लक्षणम् ।
प्रकाशकं कु[illegible]
किं तदस्ति[illegible]
न क्रियते ।
दृश्याद्याऽऽह[illegible]
कार्यमिति
पक्ष, वचनाद[illegible]

In combating opposite forces and tendencies Marxism itself must undergo profound transforma-tion. As it is living method, it must conform to this — at least this must be the case

Webb [illegible] — [illegible] —
[illegible] — independent study ready-made schemes [illegible]
Marxism [illegible] — Dr. Lowie — are not grudge gets in Anthropology —

Existence म्हटलें कीं, त्याला matter नें स्वरूप येतेंच. व त्याला matter in bulk चे laws लागतात. याचा अर्थ मात्र असा नव्हे कीं, physical matter or inorganic matter चेच laws लागतील. matter चे विविध प्रकार. या प्रकारांप्रमाणें त्याचे laws ही विविध biological matter, psychological or mental matter, etc.

[illegible] penetrating the [illegible]

[illegible] विचार करण्याची पद्धत
[illegible] विचार करण्याची पद्धत
[illegible] रासायनिक [illegible] chemical analysis —
thus loosing the enlivening [illegible] enchanting

but [illegible] (Sex-inversion) for example [illegible] involved
[illegible] economics from ethics.
Marx-Engels advocated
it is not desirable, exploitation.

तत् कति
करणं त्रयो
कार्यं नस्य द
यदत्र करण
मिति बोद्धव्य
पक्ष कुद्धी
इति एतत् —
अत्राह —
शङ्क च
लक्षणम् ।
प्रकाशकं
किं तदस्ति
च क्रियते ।
दशधाऽऽहार्य
कार्यमिति
पक्ष, वचनादा

past is necessarily penetrating the present and through their contradiction comes out the future

The whole world appears like a great organism which is a marvellous combination or union of the two opposites – i.e. stability and variability – modern physics reminds us of the both qualities in the form of fundamental constants and uncertainty – ~~professors say~~ 'loose-jointed-ness' probabilities in nature are the tendencies which may be manifested ~~through the~~ severally through the whole parallelogram of natural forces ~~– What Marx would say "precision of natural science" has been lost by the recent discoveries and fate & some internal agents are introduced.~~

What is matter other than the mass it possesses? Relativists have proved that energy also has mass of its own – An electron has inertia; therefore what we call inert matter is inherent in energy.

Lenin gave us the clue to find out ^are the workings of nature – he ~~says~~ speaks of the ~~two~~ exclusive ~~and~~ (mutually) tendencies, tendencies of matter – ~~three~~ ever prevalent in the world which give rise to various forces of nature of matter

tendency towards inertia
tendency towards kinesis
tendency towards evolution or unfolding

Teleology is nothing but the tendencies —

Engels rightly says motion is the mode of existence of matter.

all the ~~arguments~~ experiments in physics and chemistry teach us that the effects are not [illegible] but are always [illegible] causes [illegible] for example [illegible] (sex-inversion)

Marx-Engels advocated
it is not desirable, exploitation.

नत् कति…
करणं त्रयो…
कार्यं नस्य च द…
यद्त्र करण…
मिति बोद्धव्य…
पक्ष कुद्धौ…
इति एतत्
अत्राह —
शङ्क च
लक्षणम् ।
प्रकाशकं कु…
किं तदस्ति…
च क्रियते ।
दृष्टाद्यासहार्य…
कार्यमिति
पक्ष, वचनाद…

Physics

matter struggled with matter and gave birth to life

life when emerged struggled with matter, became more and more intense thus transformed itself into conscious mind —

T. H. Huxley — About Spiritualism and Materialism — two poles of one absurdity

Today, we have reached a meeting place of Materialism and Spiritualism — or better we will say an unity of opposites in the very structure of electrons — They behave now as ~~particles~~ and now as waves — thus we can fairly understand that Spiritualism is nothing but an advanced Materialism — for spirit is subtle matter.

present science teaches — Pro. Compton (Gasket) that matter is too much complex and rich properties ~~than envisaged by~~ 18th & 19th Century

[illegible Marathi text]

~~as~~ Law of causation — Stalin 'disclosing in matter inherent contradiction — by contradictions'

Effect is nothing but distinguished, unfolding of cause — Marx — old society pregnant with new [illegible] — in the formation stage of the world is not a great machine — structure of matter, akin to but great organism — sensation — sensation means endless — creation — life + consciousness — [illegible]

Hence everything reflects on everything, [illegible] … the whole [illegible] complex … 3 forces —

Party-Manifesto

(१) [illegible] ~~N~~Nation — Concept — no philosophical background
[illegible]
Nation is culture —

(2) [illegible] — Third International
We denounce the ~~[illegible]~~ which makes a man to ~~[illegible]~~ throw off his cultural garments —

(3) कुटुंबसंस्था — Home —

(4) Late Marriages — punished

(5) सांस्कृतिक standards — [illegible] वर्ग — ~~[illegible]~~
Politico-economics ~~[illegible]~~ [illegible] directly [illegible] corrupts it.

6) Material Prosperity — [illegible] Marxist [illegible] No civilization —

7) Small and middle sized holding — will solve the problems of leasture and efficiency in agricultural produce —

8) [illegible] State class-struggle [illegible] 'withering away' [illegible] Marxist [illegible] dialectic [illegible] 'Scientific utopia' [illegible], humanity, सांस्कृतिक [illegible]

9) from sociological point of view we cannot isolate economics from ethics. as Marx-Engels advocated
it is not [illegible], exploitation,

तत् कति

करणं नयो

कार्यं नस्य

यदत्र कर

मिति बोद्ध

पक्ष कुद्धि

इति एतत्

अत्राह —

शङ्क्य च

लक्षणम् ।

प्रकाशकं

किं तदस्ति

च क्रियते ।

दृश्याद्यऽऽहा

कार्यमिति

पक्ष, वचनाद

Wage-slavery are ~~[illegible]~~ terms connoting ethical sense par excellence.

(1) capitalist system [illegible] – "[illegible]" it produces not what people ~~can~~ need, but what they can pay – no social benefit in view. paying [illegible] distribution [illegible] – distribution [illegible] ~~unequal~~ – [illegible] Taxes [illegible] values [illegible] social traditions [illegible], social service [illegible] at automatic – [illegible] state wither away or falling sleep [illegible] — see Engels – [illegible] wither away – [illegible]

unemployment Insurance system – fund [illegible] (Tarakand) [illegible] real capital [illegible] competition [illegible] waste [illegible] monopoly [illegible] Trust or Combine [illegible] production [illegible] Trusts [illegible] resources unused workers unemployed, – competition followed by monopoly if profits are left to control production.

condensed into water, so also of ice — See Engels' exposition — the substance is the same only differing qualities according to different forces — modern physics tells us the same (Jeans) light, sound, electro-magnetic

effects are of the same nature as the causes which produce them transformation as we all extra

hence when matter produces sensation in man one can fairly deduce from it that there is some property as sensation in matter — Lenin has accepted this it seems —

electrons & matter — quanta are equipotent or totipotent their potencies are manifested

Lenin admits Philosophical Idealism some scope — from that even we can deduce this — modern science has give us the direction to think in such manner

Philosophical Idealism regards thought as something immaterial, but dialectical materialism in accordance with the modern scientific discoveries regards them as material something having mass, energy and velocity of their own. Perhaps Berkeley might have grasped this when he attempted to answer his critics.

→ See J. B. S. Haldane, but his mistake
→ in development through contradictions —

Time and Space

Modern theory of relativity has combined matter space and time organically — Time has no existence & apart from the processes of nature and mind — space may him at itself to be one the forms of matter — as it is objective and related with motion of matter

J. J. Crowther — "In the beginning there was Space-time. It differentiated into electrons and protons."

condensed into water, so also of ice — see
Engels' exposition — the substance is the same only differing
qualities according to different

effects are of ...
nature as t...
which prod...
transform
hence when...
can fairly ...
as sensation...
electrons or mat...
quanta are equ...
or to represent the...
potencies are ma...
Philosoph...

as somet...
long Dial...
modern sc...
something ...
own, Pe...
be atte...
→ See ...
→ In devel...
contradicti...

Modern th...
space ...
Hence th...
mind — ...

laws of
of vice
laws of
was proved
most
thought
take as
some
different
all
part —
no Iso-
to select
and the
cal order
movement
societies —
only re-
in other
physical
whole

तत् ... उच्यते ।
क... प्रकाशित —
कार्य ... ते च ।
यद्यत्र ... यति च ॥
मिति ... ष्यापि ॥
पक्ष ...
इति ... त्ययम् ।
अत्र ... ३३ ॥
शब्द ... साँ
उद्दा ... काडैं
प्रकाश ... रण्यं
किं ... यँ कत्वणं
च ... त्वामिवृत्तं
दृशद ... तकालं
कार्य ... कालं
पक्ष, ... न्ति
... च भावीनि

condensed into water, so also of ice — See Engels' exposition — the substance is the same only different

4) The laws of th[illegible] laws of ~~[illegible]~~ time ← thoughts — why not vice versa —

The laws of thoughts are the laws of things — Dialectic has proved this assertion to be most valid. Hegel's laws of thoughts proved fruitfully adequate as the laws of things in some respects

Are process — see what Marx said of Hegel — it reflex are, every psychic area through brain pass (Engels) and translated — hence study of brain important study of consciousness —

5) Lenin [illegible] Society organism —

Organism is a whole — ~~[illegible]~~ different levels of perspectives — all are inter-connected — no part — process — totality — processes — no isolation, hence it is erroneous to select one as a permanent cause and the rest effects for all historical epochs and all historical ~~[illegible]~~ movements of all hitherto existing societies — In some cause may be vital, only related with physical & mental, in others mental — — and in others physical —

energy — levels of electrons — electrons vary in distance within whole

Marx's Mechanistic approach — study in part-processes — [illegible] to neglect the whole

condensed into water, so also of ice — see ... is the

1) ... — dynamic equilibrium

[illegible] — struggle precipitated — breaks and momentary stability

[illegible] — static of equilibrium

'Life is a dynamic equilibrium in a polyphasic system' Sir Gowland Hopkins Royal Society ~~[illegible]~~ late president of pronouncement. (McDougall [illegible] 'Life involves' [illegible] modification [illegible] — Riddle of Life p. 89)

space-time continuum our temporal experience is nothing but [illegible] of our mental matter — [illegible]

2) ~~[illegible]~~ dialectical method is also akin to mechanical — as mechanistic method studies phenomena in isolation and hence looses the real content of ~~[illegible]~~ them, so also dialectical method looses it.

you loose teleology

gaps → [illegible]. as she cannot replace in nature snapshots

it coordinates. Both loose the whole history [illegible] arrow of [illegible] snapshot picture made under which the phenomena have occurred in the world process. for example origin of life from inert matter

see Lenin ← dynamic by you instruments as by cinematograph. though you put in the best motion still you loose the essential

[illegible] process [illegible] instrument [illegible]

no scientist can reproduce the whole historical process of the then earth, sun etc. it is impossible ~~to know~~ ~~but~~ solve this problem by present methodology. Chemistry also must change as the laws of nature with material process ~~are changing~~ change.

2. history time is everything [illegible] and Time is nothing but movement of matter

3) [illegible] in Marxism practice [illegible]

The wind must [illegible] before the aeolian harp makes music

---

नत ... क ... कार्य ... यद्यत्र ... मिति ... पश्च ... इति ... अ ... श ... (उद्द ... प्रका ... किं ... च ... दुःश ... का ... पश्च,

...लुच्यते । ...प्रकाशित- ...न्ति च । ...यति च ॥ ...याधि ॥ ...आरण्यम् । .../32 ॥ ...यसां ...काहं ...आरण्यं ...थं कारणं ...स्वामिवं ...तकालं ...कालं ...ण्तानि ...नानि न च भावीनि

ऋतुसंहारे

बलाहकाश्चाशनिशब्दमर्दलाः।
सुरेन्द्रचापं दधतस्तडिद्गुणम्॥
सुतीक्ष्णधारापतनोग्रसायकै-
स्तुदन्ति चेतः प्रसभं प्रवासिनाम्॥ २/४॥ वर्षावर्णनम्

नेत्रेषु लोलो मदिरालसेषु।
गण्डेषु पाण्डुः कठिनः स्तनेषु॥
मध्येषु निम्नो जघनेषु पीनः।
स्त्रीणामनङ्गो बहुधा स्थितोऽद्य॥ १०॥ वसन्तवर्णनम्।

राजा — नेदं उपपन्नम्। पश्य

विक्रमोर्वशीय

प्रियवचनकृतोऽपि योषितां दयितजनानुनयो रसादृते।
प्रविशति हृदयं न, तद्विदां मणिरिव कृत्रिमरागयोजितः॥ द्वितीयोऽङ्कः

नूतन ...मयसा घटनाय योग्यम्॥

राजा — उदयगूढशशाङ्कमरीचिभिस्तमसि दूरतरं प्रतिसारिते।
अलकसंयमनादिव लोचने हरति मे हरिवाहनदिङ्मुखम्॥ तृतीयोऽङ्कः

'कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम्।
इति ते संशयो माभूत् राजा कालस्य कारणम्॥
दण्डनीत्यां यदा राजा सम्यक् कात्स्न्येन वर्तते।
तदा कृतयुगं नाम कालसृष्टं प्रवर्तते॥
दण्डनीत्यां यदा राजा त्रीनंशाननुवर्तते।
चतुर्थमंशमुत्सृज्य तदा त्रेता प्रवर्तते॥
अर्धं त्यक्त्वा यदा राजा नीत्यर्धमनुवर्तते।
ततस्तु द्वापरो नाम स कालः संप्रवर्तते॥
दण्डनीतिं परित्यज्य यदा कात्स्न्येन क्षमिपः।
प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन प्रवर्तेत तदा कलिः॥ — श्रीमन्महाभारत — शांतिपर्व-अ०६९

राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेतायाः द्वापरस्य युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति — कारणम् ५८॥

तरङ्गभ्रूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणिरशना
विकर्षन्ती फेनं वसनमिव संरम्भशिथिलम्।
यथा विद्धं याति स्खलितमभिसन्धाय बहुशो
नदीभावेनेयं ध्रुवमसहमाना परिणता॥ — चतुर्थोऽङ्कः

६७

...सुच्यते।
...त्रकाशेत-
...न्ति च।
...यति च॥
...यापि॥
...ाण्यम्।
...।३३॥
...ासाँ
...काडं
...ारम्यं
...धं करणं
...स्वामित्वं
...ृतकालं
...काले
...णानि
...ानि न च भावीनि

as an atom has … Society is not a machine
several groups of electrons and a nucleus but organism
of energy levels they pulsate —
as physical science has discovered that
the radio-active substances or the light quanta
… disclose some internal causes such as fate etc.
so also society — Nature moves by the jerks called
quanta — Planck's constant mystical —
number h — so also society is moved by the inner
ness of the geniuses which direct the whole
society — there are tendencies (probabilities)
but not determinism — as it is not a mechanical process — what Marx while say the
… of natural science has been both right and false
of by the recent discoveries in physics
or some inner-governing agencies are introduced
mutations — internal etc. — Engels & Marx = 'premise of
all history is living individuals' — [illegible]
see also … every society has it own determinants
every society — letter to Kugelmann — not the same
Engels and Marx acknowledge the complex
nature of history — now the time
has come to investigate the
real nature of accidents as
opposed to necessity — Marx speaks
of retardation and accelaration
and it the time to realize the trans-
formations i.e. more rapid accelaration
as a chemist or physicist transforms
energies so a genius or the whole society
may without apparent violent
revolution transform society — see Japan's
transformation, John Strachey stating the
example of England, Stalin of Norway (Leninism)

…equation of first degree

individual are mysterious like the Planck's constant of … nature moves

Lenin admits of veritable nature of
struggle — struggle is not necessary
in every country in every epoch at
one end there may be violent spasm
dic revolutionary activities at the
other transformation of different
kind
as matter — quanta individual member of
society is equipotent or totipotent as cells
… — they … several

…र्यमित्युच्यते।
…दैः प्रकाशेत-
…रयन्ति च।
…पेन
…धारयति च॥
…षाण्यपि॥
…य विषयारण्यम्।
…रणम् ॥३३॥
…ईश्वर मनसा
…दशधा बाह्यं
…य विषयारण्यं
…धं दशविधं करणं
…रं त्रिकं स्वामित्वं
…त्- साम्प्रतकालं
…न साम्प्रतकालं
…र्जिह्वाघ्राणानि
…नि न च भावीनि

...Society is not a machine but organism ...
... levels and a nucleus ... they pulsate –
... had discovered that
as physic...
... Engels ...
... equation of fifth degree ...

सांख्यप्रवचनभाष्यम् — सांख्यसूत्र

नासदुत्पादो नृशृङ्गवत् ॥ ११४ ॥

उपादाननियमात् ॥ ११५ ॥

सर्वत्र सर्वदा सर्वासम्भवात् ॥ ११६ ॥

शक्तस्य शक्यकरणात् ॥ ११७ ॥ competent cause

कारणभावाच्च ॥ ११८ ॥ a potential cause

न भावे भावयोगश्चेत् [illegible] esse = to be

नाभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्यवहारौ ॥ १२० ॥

नाशः कारणलयः ॥ १२१ ॥

पारम्पर्यतोऽन्वेषणा बीजाङ्कुरवत् ॥ १२२ ॥

उत्पत्तिवद्वाऽदोषः ॥ १२३ ॥ → eternal [illegible]

लिङ्ग ... – लक्षण ॥ नारित argument

... पूर्वा सिद्धान्त ... तद्गुण ... इ०

... कारिका ...

... दिशि ... –

...र्दमिमुच्यते ।
...दैः प्रकाशित-
...ारयन्ति च ।
...तेपेन
... धारयति च ॥
...षाण्यपि ॥

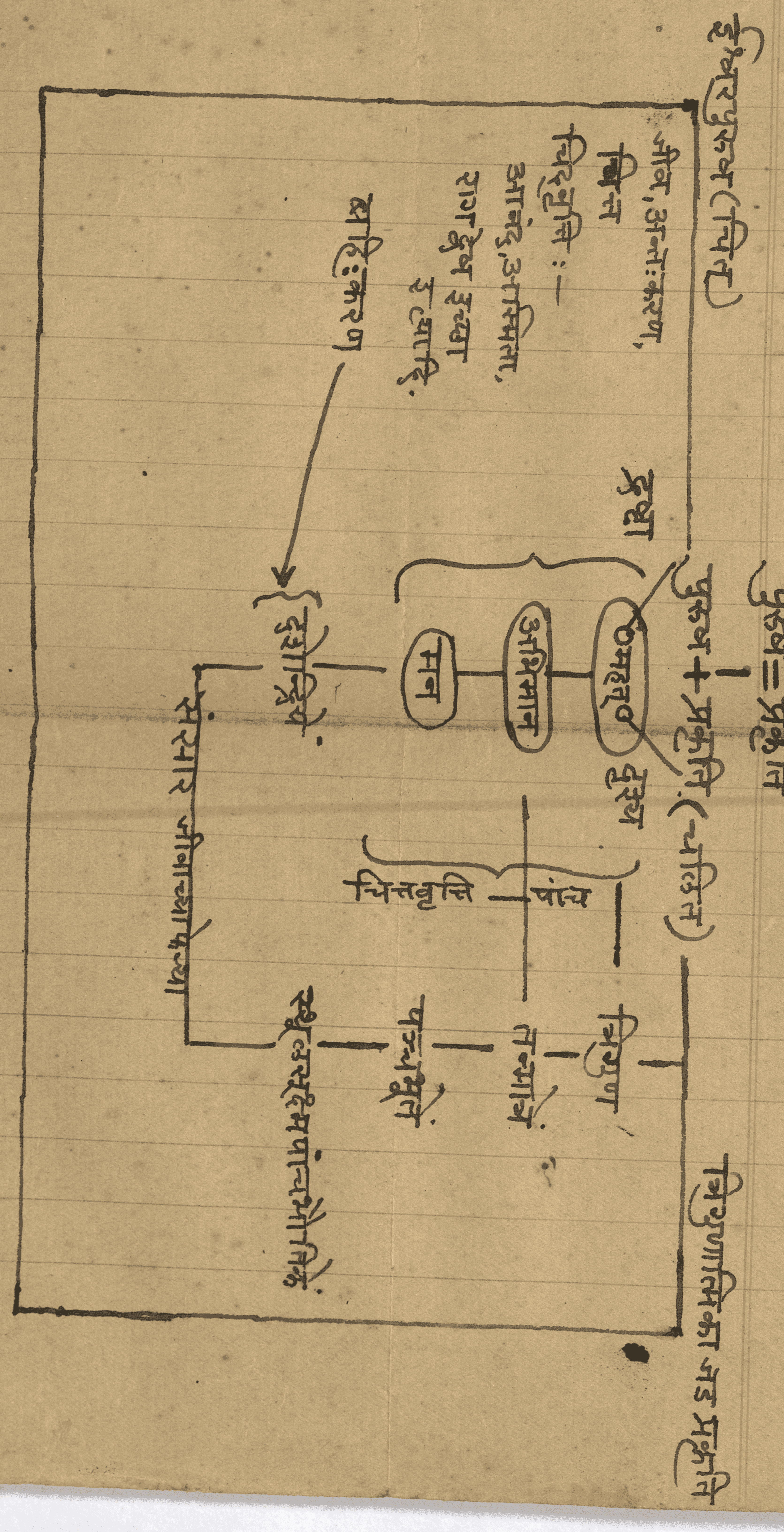
...य विषयारण्यम् ।
...रणम् ॥ ३३ ॥
...इंद्वार मनसाँ
...। दशधा बाह्यं
...य विषयारण्यं
...धं दशविधं करणं
...रं त्रिकं स्वामिवतं
...त् – साम्प्रतकालं
... नसांप्रतकालं
...हुर्जिह्वाघ्राणानि
...नेन च भावीनि

यमिस्य ब्राह्मणो मूलमत्रं राजन्य उच्यते।

अनित्यो विजयो यस्माद् दृश्यते युध्यमानयोः।

...र्यमित्युच्यते।
...दः प्रकाशेत-
...रयन्ति च।
...पेन
...धारयति च॥
...बाण्यपि॥

... विषयारण्यम्।
...रणम्॥३२॥
...द्वारमनसां
...दशधा बाह्यं
...य विषयारण्यं
...दशविधं करणं
...रं त्रिकं स्वाभिवृत्तं
...- साम्प्रतकालं
...त साम्प्रतकालं
...जिह्वा घ्राणानि
...नि न च भावीनि

पञ्च। एते दश विषयाः कार्यमित्युच्यते। तं दशविधं विषयं बुद्धीन्द्रियैः प्रकाशितमर्थं कर्मेन्द्रियाण्याहरन्ति धारयन्ति च। तद्यथा तमसि स्थितं प्रदीपेन प्रकाशितं घटं हस्त आदत्ते धारयति च॥ तद्वं यथा घटं तथा शेषाण्यपि॥ ३२॥

अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम्।
साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्॥३३॥

अन्तःकरणं त्रिविधमिति बुद्ध्यहंकारमनसां ग्रहणम्। एतत् त्रिविधमन्तःकरणसंज्ञितम्। दशधा बाह्यं बुद्धिकर्मेन्द्रियभेदात्। किं चान्यत्। त्रयस्य विषयाख्यं बुद्ध्यहंकारमनसां त्रयाणामन्तःकरणानां बाह्यं दशविधं करणं विषयाख्यं विषय उपभोग्यमिति। आभ्यन्तरं त्रिकं स्वामिवत् बाह्यं दशविधं भृत्यभूतमित्यर्थः। किं चान्यत्- साम्प्रतकालं बाह्यम्। यदेतद्बाह्यं दशविधं करणमुक्तं तत्सांप्रतकालं वर्तमानविषयग्राहकं भवति। श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि वर्तमानान्येव शब्दादीनि गृह्णन्ति। नातीतानि न च भावीनि

एवं वाक्पाणिपादपायूपस्थानि वर्तमानेषु वचना-
देयभूमिमलोत्सर्गानन्देषु प्रवर्तन्ते नातीतभविष्यतोः।
किं चान्यत् - त्रिकालमाभ्यन्तरं मनोऽहंकारबुद्धिरूपं
करणं प्रवर्तते। बुद्धिर्वर्तमानं घटं बुध्यते अतीतं भविष्यन्तं
च स्मरति। तद्यथा - युधिष्ठिरभीमसेनावास्ताम् - अतीत-
विषयग्राहिणी बुद्धिः। कल्की भविष्यति भाविवस्तुग्राहिणी।
एवमहंकारोऽपि त्रिकालवान्। यथाऽहमास्मिन् गृहे स्वामी
आसं भविष्यामि चेति। एवं मनोऽप्यतीतं संकल्पयति
वर्तमानं भावि च। यत एवं तस्मादुच्यते 'त्रिकालमाभ्यन्तरं
करणम्' इति ॥३३॥

अत्राह - कानि इन्द्रियाणि साविशेषं विषयं गृह्णन्ति।
कानि निर्विशेषम्। अत्रोच्यते —

बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि।
वाग्भवति शब्दविषया शेषाण्यपि पञ्च विषयाणि ॥३४॥

तेषां करणानां मध्ये येषामयमधिकारो वर्तते
तेषां यानि बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि पञ्च

तानि साविशेषं गृह्णन्ति। अत्राह - कस्य साविशेषं
विषयं गृह्णन्ति कस्य निर्विशेषमिति। अत्रोच्यते
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च देवानां तन्मात्रसंज्ञिता
निर्विशेषाः केवलसुखलक्षणत्वात्। यस्मात्तत्र दुःखमोहौ
न स्तस्तस्मान्निर्विशेषास्त इति। तथा हि। विशिष्यन्ते
शान्तघोरमूढत्वादिनेति विशेषाः। तैः सह साविशेषाः,
केवला निर्विशेषा इति तात्पर्यम्। एवं शब्दादयो
मनुष्याणां साविशेषाः सुखदुःखमोहयुक्ता इत्यर्थः। देवानां
तु बुद्धीन्द्रियाणि निर्विशेषं सुखात्मकं प्रकाशयन्ति।
उक्तानि बुद्धीन्द्रियाणि देवानां मानुषाणां च। कर्मेन्द्रियाणि
वक्ष्यामः। वाग्भवतीति। तत्र देवानां वाक् पादं पादार्थं
श्लोकमुच्चारयति। अस्माकमपि तथैव। अतो देवानामस्माकं च
वागिन्द्रियं तुल्यमित्यर्थः। किं चान्यत् - शेषाण्यपि - - इति।
तेषां चतुर्णामेकैकं पञ्चविषयम्। पाणिस्तावत् शब्दस्पर्श-
रसरूपगन्धयुक्तः। एवं पंचलक्षणमेव पाणीन्द्रियं सन्निकृष्टं
पञ्चलक्षणं घटं गृह्णाति। यस्मात्पञ्चलक्षणं हस्तं हस्तेन्द्रियं
च। एवं शब्दादिपंचलक्षणः पादः पंचात्मिकायामेव भुवि विहरति

एवं पञ्चलक्षणे पायूपस्थे अपि पंचलक्षणावुत्सर्गानन्दौ कुरुतः। तस्माद्युक्तमभिहितम्- 'शेषाण्यपि पंच विषयाणि' इति॥३४॥

इदानीं बुद्धिविषयख्यापनाय इदमुच्यते—

सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात्।
तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि॥३५॥

सान्तकरणा अन्तःकरणे अहंमनसी ताभ्यां सह वर्तते या बुद्धि सा तथोक्ता। सा बुद्धिः सर्वं विषयं त्रिष्वपि कालेषु यस्मादवगाहते व्याप्नोति गृह्णाति शब्दाद्यं पंचविधं तस्मादेव तन्मनोबुद्ध्यहंकारलक्षणं त्रिविधमेव करणं साधनं क्रियतेऽनेनेति कृत्वा। शेषाणि पुनर्द्वारि बाह्ये यानि बुद्धिकर्मेन्द्रियतया प्रतीतानि श्रोत्रवाक्प्रभृतीनि दश तानि तस्या एव मनोऽहंकारयुक्ताया बुद्धेर्विषयग्रहणाय द्वाराणि प्रतीकान्येव न तु करणतया सान्वयानि। तथा एतैर्दशभिर्द्वारैः सान्तःकरणा बुद्धिरेव विषयान्गृह्णातीति त्रिविधं करणमित्यर्थः॥३५॥

किञ्चान्यत्—

एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः।
कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति॥३६॥

एते इति बुद्धिकर्मभिः करणभेदाः त्रयोदश प्रदीपकल्पाः प्रदीपतुल्याः। किंचान्यत्। परस्परविलक्षणाः। भिन्नलक्षणा विसदृशा इत्यर्थः। श्रोत्रं हि शब्दं गृह्णाति, न स्पर्शादीन्। एवमितरत्र। वाग्वक्त्येव न गृह्णाति, गच्छति विहरत्यानन्दति। एवं पाण्यादिषु। मनः संकल्पयति नाहं कुरुते। अहंकारश्चाभिमनुते न संकल्पयति। एवं द्वादश अपि स्वं स्वमर्थं पुरुषभोग्यतया प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति निक्षिपन्ति। स बुद्धिस्थं विषयं सुखदुःखाद्यं पुरुष उपलभते॥३६॥

किंचान्यत

सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः।
सैव च विशिनष्टि ततः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम्॥३७॥

निर्विशेषं त्रिष्वपि कालेषु यो यो विषयं प्रति उपभोगो देवतिर्यग्योनिषु तं तं पुरुषस्य यस्माद्धेतोः बुद्धिरेव साधयति निष्पादयति। राजामात्यवत्। यथा सर्वेषां भृत्यानां मन्त्री उपलब्धिं विज्ञाय राज्ञे निवेदयति। एवं कर्मेन्द्रियाणि प्रकाश्य बुद्धौ

प्रयच्छन्ति। बुद्धिरपि पुरुषाय प्रयच्छति समर्पयति।
अनेन प्रकारेण बुद्धिरभ्युदयफलेन यावज्ज्ञानं नोत्पद्यते
तावत्पुरुषं योजयति। स्वैरिणीव कामुकं मूढविज्ञानं
धृताद्युपचारैः। बुद्धिप्रेरिता अहंमनोबुद्धिकर्मेन्द्रियाख्या
विषयान्न स्वार्थं न च बुद्ध्यर्थं किं तु पुरुषार्थमेव
साधयन्ति। यथा लब्धाधिकस्वैरिणीगृहे दास्यस्तदादेशेन
रसवतीं न स्वार्थं न च स्वामितयाऽवस्थितस्वैरिण्यर्थं
किं तु तयापहृतविवेकविज्ञानस्य कामुकस्य कृते निर्वर्तयन्ति
तद्वत्। यावदसौ विमूढस्तावदनया बुद्ध्या स्वैरिण्येव
कामुको विषयैरुपह्रियते। यदासौ कथमपि गुरुशास्त्रात्मा-
नुभवादिभिरात्मानं चेतयते तदा स्वैरिणीव बुद्धिरपि पुरुषं
विहाय संशाम्यति। ततोऽसौ केवलतयाऽवतिष्ठते।
तदनुभवावस्थैव निर्मुक्तिरिति यत्किञ्चिदिदमप्रस्तुतम्।
प्रस्तुतमुच्यते। किं चान्यत्। अतः सैव च विशिनष्टि
... सूक्ष्मम्। सूक्ष्मं दुर्विज्ञेयम्। प्रधानपुरुषान्तरं
नानात्वम्। सूक्ष्मत्वादतीव दुर्बोधम् इति यावत्।

बुद्धिर्हि अध्यवसायात्मिका स्वव्यापारेण चाध्यवसायेन
साधयति। अहंकारेन्द्रियतन्मात्रभूताध्यवसायेन जगत्
प्रधानपुरुषान्तराविवेचनेन विविच्य स्वयं म्रियते। अत
एवोक्तम्।—

अहंकारो धियं ब्रूते मैनं सुप्तं प्रबोधय।
प्रबुद्धे परमानन्दे न त्वं नाहं न तज्जगत्।
मयि तिष्ठत्यहंकारे पुरुषः पंचविंशकः।
तत्त्ववृन्दं परित्यज्य स कथं मोक्षमिच्छति।
योऽसौ सर्वेश्वरो देवः सर्वव्यापी जगद्गुरुः।
देहीतिपदमुच्चार्य हा मयात्मा लघुः कृतः॥

अकृतपुण्यचरणैर्न प्राप्यं प्रधानपुरुषयोर्नानात्वम्।
तयोरेवान्तरं दर्शयति। त्वमन्यमात्मानं न वेत्सि।
प्रधानमन्यत्। सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः प्राधानिका
अभूताः साम्यावस्थायां प्रधानाख्याः। तेषामेकतमोद्रे-
कात्त्रिगुणा बुद्धिरन्या, अन्योऽहंकारः पञ्चतन्मात्राण्य-
न्यानि एकादशेन्द्रियाण्यन्यानीति बुद्ध्वा तत्त्वानि मोक्षं

गच्छन्ति। न हि भगवतः कपिलस्य मते किमपि
कर्तव्यमनुष्ठेयतया, किं तु सांख्यानां पंचविंशतितत्त्वज्ञान-
मेव साधर्म्येण वैधर्म्येण च निःश्रेयसहेतुः। उक्तं च—
हस पिब लल मोद नित्यं विषयानुपभुंज कुरु च मा शंकाम्।
यदि विदितं ते कपिलमतं तत्प्राप्स्यसे मोक्षसौख्यं च ॥३७॥

अत्राह— उक्तं भगवता पूर्वस्यामार्यायां 'विशेषाविशेष-
विषयाणीन्द्रियाणि' इति। तत्र के विशेषाः केऽविशेषा इति।
अत्रोच्यते—

तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः।
एते स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्च मूढाश्च ॥३८॥

यानि भूतादिसंज्ञात्तामसादुत्पन्नानि पञ्च तन्मा-
त्राणि शब्दादीनि तान्यविशेषा इत्युच्यन्ते। देवानां तन्मात्रा-
णि सुखलक्षणा विषयास्तत्रापि रजस्तमसी स्तः किं तु तत्र
सत्त्वमुत्कटत्वेन वर्तते तस्मादविशेषा इत्युच्यन्ते। न
विशेष्यन्ते शान्तघोरमूढादिभिः सत्त्वोद्रेकात्केवलसुखतया
इत्यर्थः। तर्हि विशेषाः के। अत्राह— तेभ्यो भूतानि पञ्च
पञ्चभ्यः। शब्दादिभ्यः पञ्चभ्यः आकाशादीनि पंचमहा-
भूतानि पूर्वपूर्वानुप्रवेशादेकद्वित्रिचतुष्पंचगुणान्युत्प-
द्यन्ते। एते स्मृता विशेषाः। अत्राह— एतेषां किं
लक्षणमिति। अत्रोच्यते। एतानि पंचमहाभूतानि
मनुष्याणां विषयाः। शान्ता घोरा मूढाश्च। तत्राकाशं
शान्तं घोरं मूढं च। शान्तं तावत्सुखलक्षणम्। यथा
कश्चिद्दर्भगृहान्निष्क्रान्तः अवकाशस्थितः तस्य तदाकाशं
सुखहेतुत्वाच्छान्तं स्यात्। तदेवोष्णशीतवातादिसंयोगात्
घोरं स्यात्। पथि गच्छतः कान्दिशीकस्य केवलं
सर्वत्राकाशं पश्यतो मार्गाधिनाभिज्ञस्य पुंसस्तदेव
मूढं स्यात्। एवं वायोस्त्रैविध्यम्। यथा गर्भगृहवासि-
नो वातायनद्वारेण वायुः प्रविशन् सुखहेतुत्वाच्छान्तः।
तेनैवोष्णमासि संपन्नेन दुःखोत्पादकतया दुःखी स्यात्
इत्यसौ वायुर्घोरः। स एव वायुः शीतकाले शीतं
जनयन्मूढः। एवमग्निः शीतार्तस्य शान्तः। ग्रीष्मकाले
तापार्तस्य घोरः। ग्रामादिदाहे प्रवृद्धोऽग्निः पुंसो

मोहोत्पादकतया मूढः। एवमापो धर्मार्तस्य सुखद-
त्वाच्छान्ताः। हेमन्ते दुःखदत्वाद् घोराः। समुद्रमध्य-
गतस्य पुंसस्तीरमपश्यतो मूढाः। एवं पृथ्वी नवशाद्व-
लोपचिता प्रावृषि सुखकारिणीति शान्ता। ग्रीष्मकाले
उष्णवालुका घोरा। सैव पाथेकस्य मार्गानभिज्ञस्य
प्राणिग्रामापश्यतो मूढा। एवं देवानां निर्विशेषा विषयाः।
तन्मात्रसंज्ञिता निर्विशेषा केवल एवानन्दमया शान्ताधार
भूततयाऽविशिष्टाः स्वभावरूपाः शर्करादिकटुतिक्तादिरसा
निश्चितं स्वभावमाधुर्यभृता उपमेयसुखशालिक्षीरमिव।
देवानामेवं निर्विशेषाः स्युः। तन्मात्रसंज्ञिताः सुखलक्षणा
एव। मनुष्याणां वियदादिभूतमयत्वात् भूतानीव सुख-
दुःख मोहलक्षणास्ते। इत्यर्थः।

अत्राह- किमेतावन्त एव विषयाः न हि। किं
त्वन्येऽपि सन्ति। के पुनस्ते इत्युच्यते।

सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः॥
सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्तन्ते॥ ३९॥

तत्र सूक्ष्मास्तावत् पंचतन्मात्रकाः तैरेवादिसर्गे
सूक्ष्मशरीराणि त्रयाणामपि लोकानां प्रारब्धानि। तत्सूक्ष्म-
शरीरमृतुकाले मातुरुदरं प्रविशन्ति। मातृ रुधिरं पितुः
शुक्रम्। वेदान्तवादिनोऽप्येवमाहुः। प्राणिनः स्वर्गनरका-
दिषु स्वकर्मभोगानन्तरमत्राजिगमिषवः सोममण्डले लीना
भूत्वा वृष्टयो भवन्ति। ततोऽन्नम्। तत्स्त्रीपुंसाभ्यामुप-
भुक्तं शुक्रशोणिते, ततः पुरुष इति। "वेत्थ यथा
पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचस (छां. उ. अ. ५ खं. ३ कं. ३)
इत्यारभ्य "इति तु पंचम्यामाहुतावाप" इत्याहुः। पुराणेष्व-
पि 'सोमवृष्ट्यन्नरेतांसि पुरुषस्तत्र पंचमः।

स जीवत्यथयो पश्चाद्दरन्त्यस्माद्यतोऽभवत्॥ इति
तदेवं सूक्ष्मशरीरस्योपचयं करोति। मातुरशितपीतान्न
रसो मातृनाडीसम्बन्धेन प्रविश्य सूक्ष्मशरीरस्य शुक्र-
शोणितमयस्योपचयं कुरुते। मातुश्च नाड्या बालस्य
नाभिरन्ध्रं प्रविशति। यथैकेन मार्गेण शाक्वादस्याप्यायन
मुदकं करोति। एवमन्नपानस्य रसो मातृनाडीगतो

बालकस्य नाभिं प्रविशति। प्रविश्य बालकशरीरस्याप्याय-
नं करोति। तत्र सूक्ष्मशरीरस्याकृतिः यादृग् लक्षणा
बहिःशरीरस्य भवति हस्तपादशिरोजङ्घागुल्फ इति।
अपि च शिष्टा वदन्ति बहिःशरीरं षाट्कौशिकमिति।
रुधिरमांसत्वचो मातृजाः स्नाय्वस्थिमज्जानः पितृजाः।
एवमेतद्बाह्यशरीरमाभ्यन्तरसूक्ष्मशरीरस्योपचयं कुरुते।
तस्यैव बाह्यशरीरोपाचितस्य सूक्ष्मशरीरस्य प्रसवकाले
योन्या निर्गतस्य मातुरुदराद्बाह्यानि पञ्चमहाभूतानि
पृथिव्यादीनि विहरणसंस्थानीयादीनि कृतानि। यथा
कस्यचिद्राजकुमारस्य मातापितृभ्यामुपाचितस्य पंच
महाभूतानि कृतानि। आकाशमवकाशने, भूमिर्विहरणे
आपः पिण्डीकरणे शुद्धौ च, अग्निराहारपचने, वायुर्व्यूहने
अस्य शरीरस्यैवमेते विशेषास्त्रिविधाः। सूक्ष्मा माता-
पितृजाः सह प्रभूतैः। प्र इत्युपसर्गः। एवं सूक्ष्मा
मातापितृजा भूतानि चेत्यर्थः। तानि च पृथिव्यादीनि।
एवमेते त्रिधा विशेषाः। ये चान्ये प्रागभिहिता
विशेषाः शान्ता घोरा मूढाश्च। अत्राह- एतेषु

त्रिष्वपि विशेषेषु के नियताः केऽनित्या इत्यत्रोच्यते-
सूक्ष्मास्तेषां नियताः। सूक्ष्मा इति यैरादिसर्गारम्भस्ते
नियता नित्या इत्यर्थः। तैरारब्धं सूक्ष्मशरीरमस्मि-
न्स्थूलशरीरे पतति तद्धर्मेण संयुक्तं पशुमृगपक्षि-
सरीसृपस्थावरान्तानि पंच स्थानानि पश्यति।
धर्माधर्मयोः साम्येन ब्राह्मणादीनि चण्डालान्तानि
पश्यति। एवं सूक्ष्मशरीरं नियतं यावत्संसारमित्यर्थः।
तद् यावज्ज्ञानं गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरूपं नोत्पद्यते
तावत्संसरति उत्पन्ने ज्ञाने निवर्तते। तस्मिंश्च
निवृत्ते पुरुषो मोक्षं गच्छति। उक्तं च—

देहे मोहाश्रये भग्ने युक्तः स परमात्मनि।
कुम्भाकाश इवाकाशे लभते चैकरूपताम्।

"यथा दर्पणाभास आभासहानौ" इत्यादि। तस्मादेत-
त्सूक्ष्मम्। मातापितृजा निवर्तन्ते तत्सूक्ष्मशरीरं
परित्यज्य मरणकाले मातापितृजं पतति। तत्सूक्ष्म-
शरीरं ज्ञानमविदुषां संसरति॥३९॥

अत्राह - उक्तं च भगवता - 'मातापितृजा निवर्तन्ते
तत्सूक्ष्मं संसरतीत्यर्थः। ~~(?)~~ ~~अत्रो~~ कथमिति चेदत्रो
च्यते:-

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम्।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥४०॥

पूर्वोत्पन्नमिति। सर्गोत्पन्नमित्यर्थः। यावज्ज्ञानं
नोत्पद्यते तावत्संसारे स्थिरतरं स्थितमित्यर्थः। किं
चान्यत्। असक्तं, क्वचिन्न सक्तमित्यसक्तं देवमानुष-
तिर्यक्षु सूक्ष्मत्वात्। नियतं नित्यमित्यर्थः। पञ्च
कर्मेन्द्रियाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि मनो
बुद्धिरहंकार एवमष्टादश - महदादिसूक्ष्मपर्यन्तमिति।
महान्यस्यादौ, सूक्ष्माणि तन्मात्राणि शब्दादिविषयाख्यान्यन्ते
यस्य तत्तथोक्तम्। अन्तःकरणबहिःकरणानि त्रयोदश
पंच तन्मात्राणि चेति। तत्राह - तत्किं करोतीति। संसरति
देवमानुषतिर्यग्योनिषु जीवभावमागच्छति। तर्हि
निरुपभोगं शब्दादयो विषया उपभोगास्तैर्विरहितं
त्रयोदशकरणात्मकमेवेत्यर्थः। भावैरधिवासितं देवमानुष-

तिर्यग्भावाधिवासितमेवेत्यर्थः। यथा जितपवनवस्त्र-
वासनवत्?। तद्वत् शान्ता भावा भवन्ति। देवभावः
शुभेन, मिश्रेण मानुषा अशुभेन तिर्यक्त्वं। लिंगं
प्रत्ययकाले प्रधाने लयं गच्छति इति लिंगम्। प्रकर्षेण
धीयते क्षिप्यतेऽत्र सर्वमिति प्रधानम् ॥४०॥

अत्राह — सूक्ष्मशरीरेण नास्ति प्रयोजनम्। तर्हि
त्रयोदशविधं करणमेव कथं संसरतीति? अत्रोच्यते-

चित्रं यथाऽऽश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया।
तद्वद्विनाऽविशेषैस्तिष्ठति न निराश्रयं लिङ्गम् ॥४१॥

इहाश्रयाश्रयिणोः सम्बन्धो दृष्टः। न ह्याश्रयं विनाऽ
श्रयी तिष्ठति। कुड्यपराश्रयं कृत्वा चित्रमवतिष्ठते। तदिदं
सूक्ष्मशरीरं कुड्यपटस्थानीयं चित्रसंस्थानीयं त्रयोदशविधं
करणम्। तदेवं सति यदुक्तं भवता त्रयोदशविधं
करणमेव संसरति इति तन्मिथ्या। किं चान्यत् - स्थाण्वा-
दिभ्यो विना यथा छाया इति। स्थाणुपुरुषादिभिर्विना
यथा छाया न भवति। छायां विना ते च न भवन्ति।

यथाऽग्निना विना प्रकाशो न भवति। तद्वद्विना विशेषै-
स्तिष्ठति न निराश्रयं लिंगम्। अविशेषा इति तन्मात्राणि
स्वाभाविकक्षीरजलवत् शान्तघोरमूढरहितत्वात्। तैरा-
रब्धं सूक्ष्मं शरीरम्। तेन सूक्ष्मशरीरेण सर्गादिप्रारब्धेन
विना निराश्रयं त्रयोदशकरणाख्यं लिंगं न तिष्ठति।
अतो यदुक्तं भवता 'किमविशेषैरारब्धसूक्ष्मशरीरकल्प-
नया प्रयोजनं त्रयोदशविधं करणमेव संसरति इति'
तन्मिथ्या ॥४१॥

अत्राह- सूक्ष्मशरीरं त्रयोदशविधकरणसम्पन्नं केन
हेतुना संसरतीति। अत्रोच्यते-

पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्तनैमित्तिकप्रसंगेन।
प्रकृतेर्विभुत्वयोगान्नटवद्व्यवतिष्ठते लिङ्गम् ॥४२॥

पुरुषार्थः कर्तव्य इति प्रधानस्य तावत्प्रवृत्तिः।
स चार्थो द्विविधः। शब्दाद्युपलब्धिलक्षणैश्च।
शब्दाद्युपलब्धिर्ब्रह्मलोकादिषु भोगावाप्तिर्गुणपुरुषान्तरो-
पलब्धिर्मोक्ष इति। तस्मादुक्तम्- पुरुषार्थहेतुकमिदं

सूक्ष्मशरीरमिति। किं चान्यत्- निमित्तनैमित्तिक-
प्रसंगेन। तत्र निमित्तं धर्माद्यष्टविधम् (नैमित्तिकमूर्ध्वगमनादि)। तत्
पुरस्तात् वक्ष्यामः 'धर्मेण गमनमूर्ध्वम्' इत्यादि। प्रकृतेः
प्रधानम्। विभुत्वं प्रभुत्वं तस्य योगात् (तद्विभुत्वयोगात्)
यथा कश्चिद्राजा प्रभुत्वयोगेन स्वराष्ट्रे यद्यदिच्छति
तत्तत्करोति। एवं प्रधानमपि प्रभुत्वयोगेन मानुष्यं
वा दैव्यं वा तैर्यग्योन्यं वा कुरुते। एवं सूक्ष्मशरीरं
त्रयोदशविधेन करणेन संयुक्तं हस्तिन्या उदरं प्रविश्य
हस्ती भवति। स्त्रीशरीरं प्रविश्य मनुष्यो भवति। पशु-
शरीरं प्रविश्य पशुर्भवति। तस्मान्नटवत् व्यवतिष्ठते
लिंगम्। यथा नटः पटान्तरेण प्रविश्य देवो भूत्वा
निर्गच्छति पुनर्मानुषः। एवं लिंगं निमित्तनैमित्तिक
प्रसंगेनोदरान्तः प्रविश्य नानारूपं धत्ते ॥४२॥

सांसिद्धिकाश्च भावाः प्राकृतिका वैकृताश्च धर्माद्याः।
दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः ॥४३॥

त्रिविधा भावाश्चिन्त्यन्ते। तत्र केचित्सांसिद्धि-

काः। केचित्प्राकृतिकाः, केचित् वैकृताः। तत्र
सांसिद्धिकास्तावत्। यथा कपिलस्य भगवतः
परमर्षेरादिसर्गे उत्पन्नस्य इमे चत्वारो भावाः सहोत्पन्ना
धर्मो ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यमिति। एते सांसिद्धिका
उच्यन्ते। प्राकृतिका नाम ब्रह्मणः पुत्राः किल सनका-
दयो बभूवुः। तेषामुत्पन्नकार्यकारणानां शरीरवतां
षोडशवर्षाणामेवैते चत्वारो भावा अकस्मादेवोत्पन्ना
निधिदर्शनवत्। एते च प्राकृतिका भावा उच्यन्ते।
वैकृतिका यथा- आचार्यादिमूर्तिमधिकृत्य उत्पन्ना
वैकृतिका इत्युच्यन्ते। आचार्यं निमित्तं कृत्वा ज्ञान-
मुत्पद्यते। ज्ञानात् वैराग्यं, वैराग्याद्धर्मो, धर्मादैश्वर्यम्।
एवमेते चत्वारो भावा अस्मदादिष्वपि वर्तन्ते। तदेवं
वैकृता इत्युच्यन्ते। एवमेते त्रिधा भावा व्याख्याता
यैरधिवासितं महदादि लिंगं संसरति। अत्राह-
धर्मो, ज्ञानं, वैराग्यमैश्वर्यम्, अधर्मोऽज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यम्।
एवमेतेऽष्टौ भावाः क्व वर्तन्ते? पूर्वर्षिभिर्दृष्टाः करणा-

श्रयिणः। करणान्युच्यन्ते बुद्धिकर्मान्तःकरणभेदास्त्रयोदश।
तान्याश्रित्याष्टौ भावाः प्रवर्तन्ते। उक्तं हि 'अध्यवसायो
बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम्' इत्येवमादि। किं चान्यत्-
कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः। यथा सूक्ष्मशरीरमुत्पत्तिकाले
मातुरुदरं प्रविशति। मातृ रुधिरं पितुः शुक्रम् तस्य
सूक्ष्मशरीरस्योपचयं कुरुते। कललबुद्बुदघनमांसपेशी-
गर्भकुमारयौवनस्थविरादयोऽन्नपानरसनिमित्ता उत्पद्यन्ते।
तत उच्यते 'कार्याश्रयिणश्च कललाद्या' इति। कलल-
ग्रहणं विरागनिमित्तम्॥४३॥

उक्तं पूर्वस्यामार्यायां 'निमित्तनैमित्तिकप्रसंगेन'
'नटवद्व्यवतिष्ठते लिंगम्' इति। तत्र किं निमित्तं
किं च नैमित्तिकमिति? अत्रोच्यते—

धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण॥
ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः॥४४॥

तत्र धर्मो निमित्तम्। इह लोके धर्मं यः कुरुते
तन्निमित्तं कृत्वा सूक्ष्मशरीरमूर्ध्वं गच्छति। ऊर्ध्वमित्य

ष्टानां देवयोनीनां ग्रहणम्। तत्राद्यं प्राजापत्यम्,
ऐन्द्रं, पित्र्यं, गांधर्वं, याक्षं, राक्षसं, पैशाचं इत्येतान्य-
ष्टौ स्थानानि सूक्ष्मशरीरं गच्छति। तत्र धर्मो
निमित्तम्। ऊर्ध्वगमनं नैमित्तिकम्। किं चान्यत्- गमन-
मधस्ताद्भवत्यधर्मेण। इह लोके यमनियमलक्षणो धर्मस्त-
द्विपरीतो ह्यधर्मस्तेनाधर्मेण सूक्ष्मशरीरमधस्ताद् गच्छति
पश्वादि। पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरमिति पञ्चधा तिर्यक्
स्थावरान्तम्। अत्राधर्मो निमित्तं अधोगमनं नैमित्तिकम्।
किं चान्यत्- ज्ञानेन चापवर्गः। यत्पंचविंशति तत्त्वज्ञानं
तेन ज्ञानेन तत्सूक्ष्मं शरीरं निवर्तते। परमात्माऽपवर्गं
प्राप्नोति मोक्षं गच्छति इत्यर्थः। अतो ज्ञानं निमित्तमप-
वर्गो नैमित्तिकः। अन्यच्च विपर्ययादिष्यते बन्धः। कस्य
विपर्ययात्। ज्ञानस्य विपर्ययोऽज्ञानं, तेनाऽज्ञानेनाहं
दर्शनीयः सुभगोऽहं धोत्काहमिति मन्यते। तेनाज्ञानेन
मनुष्यतिर्यग्देवेष्वात्मानं निबध्नाति। न मोक्षं गच्छति।
अतोऽज्ञानं निमित्तं बन्धो नैमित्तिकः। स च बन्धस्त्रिविधः।

प्रकृतिबन्धो, वैकारिकबन्धो, दाक्षिणबन्धश्चेति। तत्र
प्रकृतिबन्धो नामाष्टासु प्रकृतिषु परत्वेनाभिमानः। वैका-
रिकबन्धो नाम ब्रह्मादिस्थानेषु श्रेयोबुद्धिः। दक्षिणाबन्धो
नाम गवादिदानेज्यानिमित्तः। एवं चतुर्विधं निमित्तनै-
मित्तिकं व्याख्यातम्॥४४॥

अन्यदप्येवंविधमुच्यते चतुर्थी—

वैराग्यात्प्रकृतिलयः संसारो राजसाद्भवति रागात्।
ऐश्वर्यादविघातो विपर्ययात्तद्विपर्यासः॥४५॥

यथा कस्यचिद्वैराग्यमस्ति। (जितेन्द्रियो विषयेभ्यो
विरक्तो न यमनियमपरः केवलम्) न तु ज्ञानमस्ति
गुणपुरुषान्तराख्यम्। तेनाज्ञानेन वैराग्यपूर्वेण नास्ति
मोक्षः। केवलमष्टासु प्रकृतिषु लयो भवति प्रधानबुद्ध्य-
हंकारतन्मात्रेषु। तत्र लीनमात्मानं मुक्तमित्यवगच्छति। भूयः
संसरणकाले संसरति। त्रिषु लोकेषु शरीरोत्पत्तिर्भवति।
तत्र वैराग्यं निमित्तं प्रकृतिलयो नैमित्तिकः। किं चान्यत्-
संसारो राजसाद्भवति रागात्। योऽयं राजसो रागोऽवैरा-

र्थं यज्ञं करोति दानं ददाति अमुनाऽमुष्मिँल्लोके सुखं मे भावीति। तेन रागेण संसारो भवति। ब्रह्मादिस्थानेषु जन्म भवति। तत्र रागो निमित्तं संसारो नैमित्तिकः। किं चान्यत्-
~~संस्कारे राजसाद्भवति रागात्। सोऽयं राजसो रागो ऽवैराग्यं यज्ञं करोति दानं ददाति~~ ऐश्वर्यादविघातः- यत्पूर्वमैश्वर्यमणिमादिकमष्टविधं निर्दिष्टं तस्मादैश्वर्यात्प्रार्थितानामविघातो भवति न मुक्तिः। अविघातोऽस्खलनम्। विपर्ययात्तद्विपर्यासः। विपर्ययादनैश्वर्यात्तद्विपर्यासः प्रार्थितानामप्राप्तिरित्यर्थः। तत्रानैश्वर्यं निमित्तम्। प्रार्थितस्याप्राप्तिलक्षणो विपर्यासो नैमित्तिकः। एवं षोडशको नित्यनैमित्तिकप्रसंगो व्याख्यातः। प्रकृतिलयः प्रकृतिबन्ध इत्युच्यते। यज्ञादीभिर्दक्षिणाबन्ध इत्युच्यते। ऐश्वर्यादिनिमित्तो भोगो वैकारिक इत्युच्यते ॥४५॥

ननु नित्यनैमित्तिकप्रसंगः किमात्मक इति, अत्रोच्यते-

एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः।
गुणवैषम्यविमर्दैन तस्य भेदास्तु पंचाशत् ॥४६॥

आर्याद्वयेन षोडशविधो नैमित्तिकः सर्ग उक्तः। प्रत्ययसर्ग उच्यते। प्रत्ययात् बुद्धेरुत्पन्नो यस्मात् तस्मात् प्रत्ययसर्ग इत्युच्यते। उक्तं हि पुरस्तात् 'अध्यवसायो बुद्धिः' इत्यादि। सोऽयं प्रत्ययसर्गो भूयश्चतुर्धा भिद्यते। यस्मादाह— विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः। संशयबुद्धिर्विपर्ययः स्थाणुरयं पुरुषो वेति। भूयोऽपि स्थाणुं प्रसमीक्ष्य न शक्नोत्यन्तरं गन्तुमेवमस्याशक्तिरुत्पन्ना। ततस्तृतीयो विपर्ययः तमेव स्थाणुं ज्ञातुं संशयितुं वा नेच्छति किमनेनास्माकमित्येषा तुष्टिः। भूयश्चतुर्थो (दृष्टे यस्तास्मिन्) स्थाण्वादिरूढां वल्लीं पश्यति शकुनिं वा। ततोऽस्य निश्चय उत्पद्यते स्थाणुरयमित्येषा सिद्धिः। एवमेष प्रत्ययसर्गो भिन्नश्चतुर्धा विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः। तस्य चतुर्विधप्रत्ययसर्गस्य गुणवैषम्यविमर्देन पंचाशत् भेदा भवन्ति। सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणास्तेषां वैषम्यं तद्विमर्देन। यदा सत्त्वमुद्रिक्तं तदा रजस्तमसी गौणे। यथादित्योदयान्नक्षत्रतेजसो गौणत्वम्। एवं यदा रजसा सत्त्वतमसी तमसा

सत्वरजसी गौणे तदा तद्विमर्दो भवति। तेन विमर्दनेन तस्य चतुर्विधस्य प्रत्ययसर्गस्य पञ्चाशत् भेदा भवन्ति। ॥४६॥

तानाह—

पंच विपर्ययभेदा भवन्त्यशक्तेश्च करणवैकल्यात्।
अष्टाविंशतिभेदा तुष्टिर्नवधाऽष्टधा सिद्धिः ॥४७॥

सुगमम्।

विपर्ययस्य च तमो, मोहो, महामोहस्तामिस्रोन्धतामिस्र इति पंच भेदाः। तेषां भेदान्तराण्याह—

भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः।
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः ॥४८॥

तमसस्तावदष्टविधा प्रकृतिः। तद्वस्तु मलयतीति तमः। तस्य परमष्टासु प्रकृतिषु लयो भवति। तद्यथा प्रधानं बुद्धिरहंकारः पंचतन्मात्राणीत्येतेषु। तत्र लीनमात्मानं मुक्तोऽहमिति मन्यते। स च तस्य विपर्ययः। एवं तमसोऽष्टधा भेदः। मोहस्य च अष्टविध एवेत्यर्थः। यत्तदणिमाद्यष्ट

विधमैश्वर्यमुक्तं तस्मिन्सक्ता ब्रह्मादयो न मोक्षपदमिच्छन्ति। तस्यैश्वर्यस्य शुभकर्मणोपात्तस्य क्षये पुनः संसरन्ति। अयमष्टविधो मोहस्यापि भेदः। महामोहस्य दशविधो भेदः। देवानां शब्दादयः पंचतन्मात्राख्या विषया अविशेषाः केवलानन्दरूपा निरुपाधिदुःखच्छायादिसंजातसुखादिविरहिता ये भवन्ति स्वर्गप्राप्तौ। एवं मनुष्याणां भौतिकशरीरतया सुखदुःखमोहसंपन्नाः शान्तघोरमूढा भवन्तीत्येष दशविधो महामोहः। तदेतेषु दशसु ब्रह्मेन्द्रादयो देवा मनुष्याश्च तिर्यग्योन्यासक्ताश्च दृश्यन्ते। ते न हि विषयेभ्यः परमस्तीति मूढाविज्ञानास्तदासक्त्या गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरूपं नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तये ज्ञानावबोधं न कुर्वन्ति इत्येष महामोहः। तेनामी ते मुक्तिं न भजन्ते। तामिस्रोऽष्टादशधेति। देवमनुष्याणां दश विषयाः प्रागभिहिताः अविशेषसविशेषतया। अणिमाद्यैश्वर्यं चाष्टगुणम् एवमष्टादशधा भवति। तेभ्यः केनचिद्वैगुण्येनाप्राप्तौ अभिहतस्य यः क्रोधः स तामिस्र इत्युच्यते। तथा

अष्टादशधा चेत्यर्थः। अन्धतामिस्रोऽपि भवति तत्संख्य एव। तथा एवमष्टादशधात्रापि। तेषु च मरणत्रासात् दुःखमुत्पद्यते। ऐश्वर्ये विद्यमाने ऐश्वर्यं परित्यज्य मृत्युना म्रियमाणस्य गच्छामीति संकल्पयतो यस्त्रासः सोऽन्धतामिस्र इत्युच्यते। दश विषयानैश्वर्यं प्राप्यापि भोक्तुं न लभते अन्तरालेऽपि म्रियन्त इति यावत्। एवमभी विपर्ययस्य तमःप्रभृतयः पञ्च भेदा विभिद्यमाना द्विषष्टिभेदाः संजाताः। अत ऊर्ध्वमशक्तेरष्टाविंशतिभेदान् वक्ष्यामः ॥४८॥

एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा।
सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम् ॥४९॥

एकादशेन्द्रियवधाः आन्ध्यबाधिर्यघ्राणपाकजडत्व कुष्ठत्वमूकत्वकुणित्वपंगुत्व गुदावर्तक्लैब्योन्मादा इत्येकादशेन्द्रियवधाः। इन्द्रियाणां स्वविषयग्रहणासामर्थ्यं वध इव वधः। यथेह लोके कश्चिद्देवदत्तो यज्ञदत्तमाहूयाब्रवीत् — भो दुःखितोऽस्मि किं करवाणीति। स तेनोक्तः सांख्यज्ञानाधिगमं कुरुष्व दुःखान्तमोक्षं प्राप्स्यसीति।

एवमुक्तो सावाह — नाहमेतदभ्यासं कर्तुमलम्। बाधिर्याद् गुरुवचनं न शृणोमि, शुश्रूषायामसमर्थोऽस्मि। आन्ध्यकुणित्वपंगुत्वादिदोषाश्रयत्वात् कुतो मम ज्ञानाधिगम इति। एवमेवान्ध्यमूकत्वोन्मादादय इन्द्रियोपघाता विद्याग्रहणे प्रतिबन्धा बोद्धव्याः। एवमेते एकादशेन्द्रियवधा अशक्ते रुच्यन्ते। किं च सह बुद्धिवधैरिति। बुद्धेर्वधा बुद्धिवधास्तैः सह। के ते बुद्धिवधाः। सप्तदशसंख्याः। ते च सप्तदशापि — नव तुष्टिभेदा अष्टौ सिद्धयः। तान्निरूपणप्रस्तावे व्याख्यास्यामः ॥४९॥

तत्र नवधा तुष्टिमाह —

आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः।
बाह्या विषयोपरमात् पंच नव च तुष्टयोऽभिहिताः ॥५०॥

आत्मन्यधिकृत्य प्रवर्तन्ते ताश्चतस्रस्तुष्टयः। प्रकृतितुष्टिरुपादानतुष्टिः कालतुष्टिर्भाग्यतुष्टिश्चेति। यथा कश्चित्प्रकृतिमात्रं वेत्ति न तु जानाति सगुणा-गुणत्वं निःशानित्यत्वं चेतनाचेतनत्वसर्वगतत्वधर्मानस्याः

केवलं प्रकृत्यास्तित्व ज्ञानमात्रेणाहं जानामीति तुष्टः।
प्रव्राजितस्तस्य नास्ति मोक्षः। एषा प्रकृतिस्तुष्टिः। कश्चित्
त्रिदण्डकाण्डिकाक्षमालाकृष्णाजिनोपादानमात्रेणैवाहं मुक्त
इत्याभिमानी श्रुते। तेन मे मोक्षो भावीति। एतावन्मात्रेण
तुष्टो ज्ञानाधिगमे न प्रवर्तते। तस्यापि न मोक्ष इत्येषा
उपदान तुष्टिः। कश्चिदेवं श्रुते कालेन स्वयं मोक्षो भावी
किं तत्त्वविज्ञानेनेति। ज्ञाने अप्रवृत्त्यैव तुष्टः। तस्यापि
न मोक्ष इति कालतुष्टिः। कश्चिदेव महाभाग्येनैव मुक्तो
भवति। तस्मात् ज्ञानमसाधकं मुक्तेः स्यात् इति तावता
तुष्टस्तस्य न मोक्ष एषा भाग्यतुष्टिः। एवमेता आत्मन्यधि-
कृत्य जायन्ते इत्याध्यात्मिक्यश्चतस्रस्तुष्टयः। बाह्यास्तु पंच
तुष्टयः। पंचानां विषयाणामुपरमाद् भवन्ति अर्जनरक्षणक्षया-
तृप्ति हिंसा दोषदर्शनात् भावयतः पंच। एवमुभयत्र नव
तुष्टयः। तत्रार्जनं नाम विषयाणां तदर्थं कृषिपाशुपाल्यादि-
व्यवसायदुःखमवधार्य तेभ्य एवोपरतस्तुष्टिं लभते। एषा
पंचमी तुष्टिः। अर्जितानामपि राजचौरादिभ्यो दुःखं

विषयाणां रक्षणं कर्तुं तस्मान्न विषयैः कार्यमित्युपरत-
स्तुष्टिं लभते सा षष्ठी तुष्टिः। रक्षणेऽपि कृते उप-
भुज्यमानास्ते क्षीयन्ते इति न तैः कार्यमित्युपरतस्तुष्टिं
लभते एषा सप्तमी। तथाऽर्जनक्षयादिप्रतीकारैरपि
कृतैर्नास्तीन्द्रियाणां वैतृष्ण्यं तस्मान्न तैः कार्यमि-
त्युपरतस्याष्टमी तुष्टिः। प्रोक्तानां प्रतीकारे कृतेऽपि
अर्जनादिप्रवृत्तेन हिंसामन्तरेण भूतापरोधं विनाभीन
प्राप्यन्ते तस्मान्न तैः कार्यमित्युपरतस्तुष्टिं लभते एषा
नवमी तुष्टिः। एवमेताः पंच बाह्यास्तुष्टयः। उभयं मिलि-
त्वा नव भवन्ति। (एवमेताभिस्तुष्टिभिर्ज्ञानं विना
मोक्षोऽस्तीति केवलेन वैराग्येण तुष्टः।) आसां नवा-
नामपि तुष्टीनां ग्रंथान्तरे संज्ञान्तराणि। तद्यथा- अम्भः
सलिलमोघो वृष्टिस्तारं सुतारं सुनेत्रं सुमरीचमुत्तमांभसि-
कमिति। आसां विपरीता अतुष्टयः, अनम्भ इत्याद्याः।
एवं तुष्ट्यतुष्टयो व्याख्याताः ॥५०॥
इदानीं सिद्धयो व्याख्यायन्ते—

ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातत्रयं सुहृत्प्राप्तिः।
दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः॥५१॥

तत्र ऊहो नाम यथा कश्चिन्नित्यं चिन्तयति।
किं परं याथात्म्यं, किं निःश्रेयसं, किं कृत्वा सुखं
प्राप्यते। एवमस्य चिन्तयतो ज्ञानमुत्पद्यते स्वतः शास्त्रतो
गुरुतो वा। यत् प्रधानबुद्ध्यहंकारतन्मात्रेन्द्रियभूता-
न्यन्यानि अहमन्य इति ततो मोक्षं गच्छति एषा
ऊहासिद्धिः प्रथमा। चौरसाधुतदनुगामिस्वामिपाथिक-
संयोगादिवत् प्रकृतिपुरुषशिष्यगुरुक्रमज्ञानम्। तद्यथा
ग्राममाच्छिद्य चौरा यान्ति। तत्सार्थमध्ये साधुरेको
गच्छति। तदनुगामी च स्वामी। चतुर्थः पाथिकस्तदाभि-
तः। पाथिकचौरमध्ये साधुरपि चौरगुणास्पृष्टोऽपि तद-
नुगामिना चौरतया प्रतीतस्तादृग्गणनायां प्रतीतस्तद-
भिज्ञेन पाथिकेन स्वामी संबोधितो यदहं सर्वं जानामि
अमी चौरा अयं साधुरेव तत्सार्थानुवर्तीति। एवं
चौरस्थानीयो बुद्ध्यहंकारतन्मात्रभूतसमवायः, साधुस्था-
नीयश्च पुरुषः, तदनुगामिस्थानीयः शिष्यो, येदेन बोध्यः।

पाथिकस्थानीयो गुरुः। तस्माज्ज्ञानं प्रतीकत्रयेणैवावगम्यते
-गुरुतः, शास्त्रतः, स्वत इत्यूहासिद्धिः प्रथमोक्ता। शब्दो
नाम यथा कस्यचित्पठतः शब्दं श्रुत्वाऽन्यत्प्रधानमन्योऽह-
मिति तन्मार्गप्रवृत्तिप्रबुद्धो मोक्षं गच्छति एवमेषा द्विती-
या सिद्धिः शब्दत उत्पन्ना। कश्चिद्गुरूपासनया ततोऽ
धीत्यावगम्य सकलं ज्ञानमाप्नोति। तृतीयाध्ययनासिद्धिः
सांख्यज्ञानमधीत्य संजाता। एवमेतास्तिस्रः सिद्धयः।
शेषा व्याख्यायन्ते। त्रयं दुःखविघातत्रयमिति। यथा
कश्चिदादावभिहिताध्यात्मिकादिदुःखत्रयेणाभिभूतोऽस्य
प्रतीकारीय ऊहं शब्दमध्ययनं वा प्रतिपद्य ज्ञानमधिग-
म्य मोक्षं यातीति दुःखविघाताय यत्रोहादित्रयमधि
कुरुते तदपि सिद्धित्रयम्। एवं षट् सिद्धयः। कश्चित्
दुर्मेधा गुरोः सकाशान्नावधारयति। तत् केनचित्
प्रत्युपकारानपेक्षेण सुहृदा तस्मात्संसारकूपात् उज्जिहीर्षु-
णा तदनुकूलतया कृपावता सुगमवचोभिर्वैराग्यपूर्वकं
गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरूपं सांख्यज्ञानमुपदिशता समु-
द्धृतमातोवयाह भगवान्शास्त्रकारः सुहृत्प्राप्तिरिति।

ते हि सुहृदस्तथोपदिशन्ति सुहृत्तया यथा पाषाणोऽ-
प्यवबुद्ध्यते । उक्तं च-

एष आतुरचित्तानां मात्रास्पर्शेच्छया विभुः ।
भवसिन्धुप्लवो दृष्टो यदाचार्यानुवर्तनम् ।

एषा सप्तमी सिद्धिः । कश्चिदावाहनसंवाहनभिक्षापात्र-
वस्त्रच्छत्रकमण्डलुप्रभृतिदानेन गुरूनाराध्य साँख्यमधि-
गम्य मोक्षं गच्छतीत्येषाऽष्टमी सिद्धिर्दानादिभिरुपायै-
र्निष्पन्ना । आसामष्टानां पूर्वे चिन्नामान्तराणि । तारं सुतारं
तारतारं प्रमोदं प्रमुदितं मोहनं रम्यकं सदाप्रमुदितमिति ।
विपरीता असिद्धयः । अतारमित्याद्याः । तत्रैव एकादशे-
न्द्रियवधा, नवानां तुष्टीनां विपर्ययाः प्रकृत्युपादानकाल-
भाग्याख्यानां पंचविषयोपरमतुष्टीनां च । अष्टानां
सिद्धीनां विपर्यया अनूहादयः । सप्तदश वधा बुद्धेरेवमे-
कादश सप्तदश चाष्टाविंशतिभेदा अशक्तेरभिधीयन्ते । एवं
विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धीनामुद्देशनिर्देशः कृत इति वाक्य-
शेषः । सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः । या ऊहाद्या अष्टधा

सिद्धिस्तस्याः पूर्वो विपर्ययाशक्तितुष्टिरूपोऽङ्कुशो निया-
मकः । त्रिविधस्त्रिप्रकार इत्यर्थः । यथाङ्कुशेन गृहीतो
गजो वशो भवति । एवं विपर्ययाशक्तितुष्टिरूपं त्रिविधं
प्रत्ययसर्गं हित्वा सिद्धिः संसेव्या सिद्धेस्तत्त्वज्ञानं
तस्माच्च मोक्ष इति तात्पर्यम् ॥ ५१ ॥

अत्राह- भगवतोक्तं पूर्वस्यामार्यायां भावैरधि-
वासितं लिंगं संसरति । तत्र किं लिंगं पूर्वोत्पन्नं
आहोस्विद् भावि इत्यत्रोच्यते- लिंगं तावत्सूक्ष्मं तान्मा-
त्रिकं शरीरमनादिकालोत्पन्नं त्रयोदशविधेन करणेन
संयुक्तं भावैरधिवासितं संसरति । करणानि बुद्ध्यहं-
कारमनोबाह्येकमाख्यानि त्रयोदश । एवं त्रयोदशविधकरण-
माश्रित्य सूक्ष्मशरीरं तान्मात्रिकं संसरति । शरीरं कर-
णानि चैतल्लिंगं इत्यत्रोच्यते । भावैरधिवासितमिति
भावा धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि चत्वारः सात्विकाः । विपरी-
तास्तामसाः । एवमष्टौ भावाः । तत्र सन्देहः । किं लिंगं
पूर्वमुत्पन्नमुतास्विद्भावा इति- उच्यते—

न विना भावैर्लिंगं न विना लिंगेन भावनिर्वृत्तिः।
लिंगाख्यो भावाख्यस्तस्माद्भवति द्विधा सर्गः ॥५२॥

लिंगेन विना भावो न भवति भावैश्च विना लिंगं न भवति। यथाऽग्निना विना नोष्णत्वमुष्णत्वं विना नाग्निः। एवमेतयोर्लिंगभावयोर्युगपदुत्पत्तिः। गोविषाणवत्, कुमारीस्तनवत्। यत्र लिंगं तत्र भावा, यत्र भावास्तत्र लिंगम्। तस्मादुच्यते लिंगाख्यो भावाख्यः। लिंगेन आख्यायते स लिंगाख्यः। भावैराख्यायत इति भावाख्यः। तस्माद्द्विधा सर्गो भवति जायते ॥५२॥

अत्राह- किं द्विविध एव सर्गः किं तस्मादन्यस्तृतीयोऽप्यस्तीति। अथोच्यते-

अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पंचधा भवति।
मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥५३॥

अष्टविकल्पो दैव इति। तद्यथा- ब्राह्मं, प्राजापत्यम्, ऐन्द्रं, पैत्रं, गांधर्वं, याक्षं, राक्षसं, पैशाचमित्येवमष्टविधो दैवसर्गः। तैर्यग्योनश्च पंचधा भवति। अत्र तुल्यलिंगत्वाद् भवति पशुपक्षिमृगसरीसृपस्थावरान्तश्चेति।

मानुष्य एकविधस्तुल्यलिंगत्वाद् ब्राह्मणादिचाण्डालान्तः। समासतः संक्षेपेण त्रिविधोऽयं भूतमयः सर्गः। एवं चतुर्दशविधः ॥५३॥

अत्राह- एतेषु त्रिषु स्थानेषु कतरो गुण उत्कटत्वेन वर्तते-

ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः।
मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः ॥५४॥

ऊर्ध्वमिति- ब्रह्मादिपिशाचान्तो योऽष्टविधः सर्गः। असौ सत्त्व बहुलः। यस्मात्तेषु सत्त्वमुत्कटत्वेन वर्तते। तत्रापि रजस्तमसी स्तः किंतु सत्त्वस्योद्रेकता। तस्मात् सुखप्राया देवाः। तमोविशालश्च मूलतः पश्वादिषु तमस उद्रेकात् पश्वादिस्थावरपर्यन्तः तमोबहुलो यस्मात्तेषु उत्कटत्वेन तमो वर्तते तत्रापि गौणतया सत्त्वरजसी स्तः। तस्मात्ते तमोबहुलाः। मध्ये रजोविशालः। तत्रापि सत्त्वतमसी स्तः। किंतु रज उत्कटत्वेन वर्तते। तस्मात्ते दुःखप्राया मनुष्याः। ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तश्चतुर्विध एष स्वेदजाण्डजादिना भूतसर्गः ॥५४॥

अत्राह- भूतसर्ग उत्पन्नो भावसर्गः संपन्नो लिंगसर्गः संपन्न इति यत्र सर्गः प्राधानिका इति प्रधान कार्यं समाप्तमिति। उत्पन्नास्त्रयो लोकाः प्रधानं चोपरतमुत्पाद्य लोकानीति तेषु देवमनुष्यतिर्यग्योनिगतेषु दुःखं कोऽनुभवति। किं चतुर्विंशतितमं प्रधानं, आहोस्विन्महदादित्रयोविंशति-कम्। उतास्वित्पुरुष इति। अत्रोच्यते-

अत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः।
लिंगस्याविनिवृत्तेस्तस्माद्दुःखं सभासेन ॥ ५५॥

अत्र त्रिषु लोकेष्विति। देवलोके मनुष्यलोके तिर्यग्योनौ च जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः। तत्र जराकृतं वलीपलितैराभिभूतः कासश्वासैः परिगृहीतो यष्टिविष्टम्भगामी पुत्रस्नुषाद्यभिभूतो यद्दुःखमनुभवति तज्जराकृतम्। मरणकृतमिति। अष्टविधमैश्वर्यमस्ति यत्प्रागभिहितमणिमादि। दश विषयाः सन्ति। देवानां पंचाविशेषाः केवलसुखरूपाः। मनुष्याणां सविशेषास्त एव शब्दादयः सुखदुःखमोह-संपन्नास्तन्मरणपातावस्थायां यद्दुःखमुत्पद्यते तन्मरणकृतमित्येव। एवमेतैर्दुःखैरन्तकाले च जनितदुःखानि सर्वाणि प्राप्नोति चेतनः पुरुष एव प्रधानादीनामचेतनत्वात्। तस्मात्तस्यैव विज्ञानितया दुःखं न तु जडानां प्रधानादीनाम्। तर्हि कियन्तं कालं पुरुषो दुःखमाप्नोति-अत्रोच्यते- लिंगस्याविनिवृत्तेः- यावन्महदादि लिंगं न निवर्तते तावत्कालं पुरुषो दुःखभोक्ता। तस्माद्दुःखं समासेन - संक्षेपेण प्राप्नोति चेतनः पुरुषः। यदा तु तत्त्रालं निवर्तते महदादिलिंगं ज्ञानोत्पत्त्या ततो मोक्षं प्राप्नोति। मोक्षं गतस्य दुःखं नास्ति। ज्ञानेन हि लिंगं निवर्तते। यदा प्रत्येकं प्रधानमहदहंतन्मात्रेन्द्रियभूतान्यन्यानि अहमन्य इति ज्ञानं तदा लिंगाभावः॥ ५५॥

प्रकृतेः किं निमित्तमारम्भ इत्यत्रोच्यते-

इत्येष प्रकृतिकृतो महदादिविशेषभूतपर्यन्तः।
प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थ इव परार्थ आरम्भः॥ ५६॥

इत्येष प्रकृतिकृत इति- एवमादिर्यः पूर्वमुपवर्णितो लिंगसर्गो महदादिभूतपर्यन्तः, एष प्रकृतिकृत इति। अत्राह- एवं लिंगसर्गः प्रधानेन किमर्थं कृत इति? अत्रोच्यते। प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं पुरुषं पुरुषं प्रति विमोक्षस्तदर्थं प्रतिपुरुषविमोक्षार्थम्। देवलोकगतानां मनुष्यलोकं गतानां तैर्यग्योनिगतानां च मोक्षार्थमित्यर्थः। स्वार्थ इव परार्थ आरम्भः। स्वकीयोऽर्थः स्वार्थः। इवोपमायाम्। यथा कश्चित्स्वार्थ इव मित्रार्थं करोति तथा स्वार्थमिव प्रधानं पुरुषार्थं करोति। स चार्थो द्विविधः। शब्दाद्युपलब्धिरादिगुणपुरुषान्तरोपलब्धिरन्तश्च। त्रिषु लोकेषु शब्दादिविषयैः पुरुषं योजयति। अन्ते च गुणपुरुषान्तरोपलब्ध्या मोक्षं कुरुते॥५६॥

अत्राह- उक्तं भगवता प्रधानं स्वार्थमिव परार्थमारभते। अथ च त्वया प्रधानमचेतनमुक्तं त, कथं प्रवर्तते। उच्यते। अचेतनानामपि प्रवृत्तिर्दृष्टा निवृत्तिश्च।

वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥५७॥

यथा तृणोदकं गवा भक्षितं पीतं च क्षीरभावेन परिणमति, वत्सवृद्धिं करोति, पुष्टे वत्से निवर्तते। एवं पुरुषविमोक्षनिमित्तं प्रधानस्याज्ञस्य प्रवृत्तिः॥५७॥

औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः।
पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम् ॥५८॥

यथा लोक इष्टविषयौत्सुक्ये सति तस्य निवृत्त्यर्थं क्रियासु गमनागमनासु प्रवर्तते, कृतकार्यो निवर्तते। तथाऽव्यक्तं पुरुषस्य विमोक्षार्थं शब्दादिभोगलक्षणं गुणपुरुषान्तरोपलब्धिलक्षणं द्विविधं पुरुषार्थं कृत्वा निवर्तते ॥५८॥

किं चान्यत्-

रंगस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात्।
पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः॥५९॥

यथा नर्तकी शृंगारादिरसैर्हावभावैश्च निबद्धगीतवादित्रनृत्यानि रंगस्य दर्शयित्वा कृतकार्या नृत्यान्निवर्तते।

एवं प्रकृतिर्महदहंकारतन्मात्रेन्द्रियभूतभावेन देवमानुष-
तिर्यग्रूपासु योनिषु सुखदुःखमोहाकृतिः शान्तघोर-
मूढविषया सती आत्मानं पुरुषस्य प्रकाश्य निवर्तते।
तस्यां च निवृत्तायामसौ केवलः पुरुषो दुःखत्रयं
नानुभवति। यथा जलवाहकस्य घटाभावे तदाधेयस्यो-
दकस्याभावः। तथा दुःखाभावः। ततोऽसौ मोक्षं
गच्छति॥५९॥

अत्राह- यथा नर्तकी नृत्तादिभिरुपायैरात्मानं प्रदर्श्य
रंगाद्विनिवर्तते, एवं प्रकृतिः पुरुषस्य कैरुपायैरात्मानं
प्रकाश्य विनिवर्तते? अत्रोच्यते-

नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः।
गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकं चरति॥६०॥

नानाविधैरुपायैः शब्दस्पर्शादिभिरुपकर्तुं शीलं यस्याः
सा तथोक्ता। अनुपकारिणः पुंसः निष्क्रियत्वादित्यर्थः।
तस्योपकारिणी प्रकृतिः तस्योपकृत्याहमन्या त्वमन्य
इति निवर्तते प्रकृतिः। गुणवती- सा सत्त्वरजस्तमोमयी।
अगुणस्य सतः पुंसः निष्क्रियोदासीनामूर्तत्वतद्विलक्षणत्वात्

एवमस्य पुंसः अगुणस्यापि सतः नित्यस्य सेयं
गुणवती अर्थमपार्थकं चरति करोति। यथा कश्चिदनुरक्तो
मित्रसुहृत्त्वमवाप्य मित्रार्थमनुक्तमपि प्रत्युपकारमनपेक्ष्य
कुरुते। एवं प्रधानं पुरुषस्य द्विविधमपि विषयोपलब्धि-
मोक्षात्मकमर्थं कुरुते। पुमान् पुनः प्रधानस्य किमपि न
प्रत्युपकरोति। तत् प्रधानपुंसोः शिखिपिच्छवदेकपक्षाचित्र-
न्यायः॥६०॥

निवृत्ता किं करोत्येतदाह-

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किंचिदस्तीति मे मतिर्भवति।
या दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य॥६१॥

प्रकृतिरपि प्रधानमपि कुरुते। यथेह स्नुषा व्रीडया
स्वगृहान्तः प्रविशति अतो ब्रवीति इयं विशिष्टतरेति।
एवमियं प्रकृतिः सुकुमारतरा। तस्मात्प्रकृतेः सुकुमारतरं
नान्यदस्तीति। एवं पुरुषस्य परमात्मनोऽपि मतिरुत्पन्ना।
नास्तीति मे मतिर्भवति। ममेति पुरुष आत्मानं ब्रवीति।
तत्र सुकुमारतरत्वं वर्णयति ईश्वरः कारणमिति केचिदाचार्या
ब्रुवते। उक्तं च-

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा॥

वेदवादिनः पुनरित्थं कारणमाहुः। 'पुरुष एवेदं सर्वम्' इत्यतः पुरुषः कारणमित्याहुः। अपरे स्वभावमाहुः। स्वभावः कारणमिति। तथा हि-

येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः।
मयूराश्चित्रिता येन स नो वृत्तिं विधास्यति॥

अत्र सांख्या वदंति। ईश्वरः कारणं न भवति। कस्मात् निर्गुणत्वात्। इमाः सगुणाः प्रजाः। सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणास्ते च प्रजासु सन्ति। तांश्च गुणान्दृष्ट्वा साधयामः। प्रकृतेरिमाः समुत्पन्नाः प्रजाः। यदीश्वरः कारणं स्यात्ततो निर्गुणादीश्वरान्निर्गुणा एव प्रजाः स्युः। न चैवम्। तस्मादीश्वरः कारणं न भवति। एवं पुरुषोऽपि द्रष्टव्यः। स्वभावो नाम न कश्चित्पदार्थोऽस्ति। यतः प्रजानामुत्पत्तिसंगतिः स्यात्। तस्माद्यो ब्रूते स्वभावः कारणमिति तन्मिथ्या। केचित्कालं कारणतया वर्णयन्ति।

कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः।
कालः सुप्तेषु जागर्ति तस्मात्कालस्तु कारणम्॥

तदपि सांख्यो निराकुरुते। कालो नाम न कश्चित् पदार्थोऽस्ति। व्यक्तमव्यक्तं पुरुष इति त्रय एव पदार्थाः। तत्र कालोऽन्तर्भूतः। एवं प्रधानं हित्वा नास्त्यन्यत् कारणम्। तत्प्रधानावगमं प्रति यदा पुरुषस्य सम्यग्ज्ञानमुत्पद्यते तदा तेन ज्ञानेन दृष्टा प्रकृतिः पुरुषसंगात् निवर्तते। स्वैरिणीव पुरुषेणोपलक्षिता। अये इयमसाध्वी मां मोहयति तस्मान्न ममान्यथा कार्यमितिवत्। तस्यां च निवृत्तायां मोक्षं गच्छति। एवमीश्वरादीनि अकारणानि। सुकुमारतरमित्येतत् वाक्यशेषः कृतः। यस्मात्सुकुमारतरं प्रधानं तस्मादुच्यते प्रकृतेः सुकुमारतरं... भवति इति मे पुरुषस्य। अत्राह सा दृष्टा पुरुषेण कथं निवर्तते प्रकृतिः। अत्रोच्यते- या दृष्टास्मीति। यथा काचित्कुलस्त्री साध्वी स्वगृहद्वारि स्थिता पुरुषेण सहसैवागतेन दृष्टा सहसैव व्रीडमाना

त्वरितं गृहं प्रविष्टा सा एवं मत्वा दृष्टाऽहमनेनेति न पुन
र्दर्शनमुपैति पुरुषस्य। एवं प्रकृतिः पुरुषेण परमात्मना
ज्ञानचक्षुषा दृष्टा सव्रीडा कुलस्त्रीवन्न पुनर्दर्शनमुपैति
पुरुषस्य। तस्यां च निवृत्तायां पुरुषो मोक्षं गच्छति।
॥ ६१॥

अत्राह- लोके शिष्टा वदन्ति पुरुषो बद्धः, पुरुषो मुक्तः,
पुरुषः संसरति। अत्रोच्यते-

तस्मान्न बद्ध्यते नापि मुच्यते नापि संसरति कश्चित्।
संसरति बद्ध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः॥६२॥

पुरुषो न बद्ध्यते सर्वगतत्वात्, अविकारत्वात्, नि-
ष्क्रियत्वात्, अकर्तृत्वात्। यस्मान्न बद्ध्यते तस्मान्न मुच्यते।
मुक्त एव सः। अबद्धः कुतो मुच्यते। कस्यामुक्तेन विशुद्धी
भवति। न संसरति सर्वगतत्वात्। सर्वगतस्य बन्धमोक्षौ
कुतः। अनाधिगतप्रापणार्थं संसरणमित्युपदिश्यते। तेन
च सुनिपुणं सर्वं प्राप्तम्। पुरुषं न विदन्ति ये त एव
वदन्ति। पुरुषो बद्धः पुरुषो मुक्तः पुरुषश्च संसरतीति। अत्राह-

यदि पुरुषस्य बंधमोक्षसंसरणानि न स्युः तर्हि कस्य
भवन्ति। तदुच्यते- संसरति --प्रकृतिः। प्रकृतिरात्मानं
बध्नाति, मोचयति, संसरति च। यत्तत्सर्गादौ सूक्ष्मं
शरीरं तान्मात्रिकं प्रागुक्तं त्रयोदशविधेन करणेन संयुक्तं
त्रिविधेन बन्धेन बद्धं संसरति। स च बन्धस्त्रिविधः पूर्वमा-
ख्यातः। तदेव सूक्ष्मशरीरमुत्पन्ने ज्ञाने त्रिधा बन्धान्मुच्यते।
तस्मान्मुच्यते बद्ध्यते संसरति नानाश्रया प्रकृतिः। नाना-
श्रया देवमनुष्यतिर्यक्शरीराश्रितेत्यर्थः। एवं यत् प्रधानं तत्
सूक्ष्मं शरीरं तत्प्रधानं प्रकृतिरित्यनर्थान्तरम्। तत्र यः पुंसो
बन्धमोक्षसंसरणानि ब्रूते स मूढः॥६२॥

अत्राह- सा प्रकृतिः कैर्गुणैरात्मानं बन्धयति, कैर्वा मोच-
यतीति? अत्रोच्यते-

रूपैः सप्तभिरेव बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः।
सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण॥६३॥

सप्तभी रूपैरियमेवं प्रकृतिर्धर्मादिभिर्विना ज्ञानमा
त्मनाऽऽत्मानं बध्नाति। सैव च प्रकृतिः गुणपुरुषान्तरोप-
लब्धिरूपं प्रति एकरूपेण ज्ञानेनात्मानं विमोचयति॥६३॥

कथं तज्ज्ञानमुत्पद्यते -

एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।
अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥ ६४॥

एवमिति - यथा एतानि पंचविंशति तत्वानि पुरुषाद्यानि भूतपर्यन्तानि तेषामभ्यासस्तत्वाभ्यासः। अभ्यासेनैव तत्वदर्शनं। तस्मादभ्यासात्पुरुषस्य बुद्धि रुत्पद्यते। नास्मि तत्वानि, नाहं तत्वानि, न मे तत्वानि किंतु प्राधानिकान्येतानि। तस्मात् ज्ञानमुत्पद्यते एवमादि। अपरिशेषं निरवशेषमित्यर्थः। न मे शरीरं यतोऽहमन्यः शरीरमन्यत् नाहमित्यपरिशेषं अहंकाररहितम्। किं चान्यत् ज्ञानं यस्मादाह - अविपर्ययात्। विपर्ययः संशयः तद्विपरीतोऽविपर्ययस्तस्मादविपर्ययादसंशयाद्यथाभूतार्थदर्शनाद्विशुद्धम् निरवद्यमन्यामिश्रं केवलं ज्ञानमुत्पद्यते प्रादुर्भवति। किं ज्ञानं गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरूपमित्यर्थः॥ ६४॥

अत्राह - तेन ज्ञानेन पुरुषः किं करोति। अत्रोच्यते -

तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात्सप्तरूपाविनिवृत्ताम्।
प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्थः॥ ६५॥

यथा कश्चित्प्रेक्षको रंगस्थितो गीतवादित्रनृत्यादिभिर्वर्तमानां नर्तकीं स्वस्थो निर्विकल्पः पश्यति। एवं पुरुष आत्मकृतेन ज्ञानेन तासु तास्ववस्थासु वर्तमानां प्रकृतिं पश्यति। इयं सा प्रकृतिर्या सर्वपुराणमात्मानं बध्नाति। प्रेक्षकवत् प्रेक्षकेण तुल्यः स्वस्थः स्वस्मिन्भावे स्थितः। किंभूतां प्रकृतिं निवृत्तप्रसवां निवृत्तबुद्ध्यहंकारकार्याम्। अर्थवशात्सप्तरूपाविनिवृत्ताम्। निर्वर्तितोभयपुरुषप्रयोजनवशात् यैः सप्तभी रूपैर्धर्मादिभिरात्मानं बध्नाति तेभ्यो रूपेभ्यो विनिवृत्ताम्। यावज्ज्ञानचक्षुषा दृष्टा प्रकृतिः पुरुषेण तथा च पुमान् दृष्टः॥ ६५॥

अत्राह - ज्ञानचक्षुषा दृष्ट्वा पुरुषः प्रकृतिं किं करोति।
अत्रोच्यते -

दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरतान्या।
सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य॥ ६६॥

यथेमां रंगगतां नर्तकीं सर्वास्ववस्थासु
वर्तमानां दृष्ट्वा विरमति रंगात्प्रेक्षकः दृष्टा मयेत्युपेक्षक एकः केवलः शुद्धः पुरुषः। तथा प्रकृतिरप्यहमनेन दृष्टेति निवृत्ता। एका त्रैलोक्यस्यापि प्रधानकारणभूता न द्वितीया प्रकृतिरस्ति। नर्तक्यपि अहमनेन दृष्टेत्युपरमते नृत्यादेवं पुरुषोऽपि दृष्टा मया इयं ज्ञानचक्षुषा प्रकृतिरिति प्रेक्षकवदुपरमते मोक्षं गच्छति। तथा प्रकृतिरपि दृष्टाहमनेनेति स्वव्यापारादुपरमत्येव। अत्राह- पुंप्रकृत्योः सर्वगतत्वात्सर्वनिषेधो न शक्यते वक्तुम्। तदस्य संसारसर्गस्य विनिवृत्तिरेव। तत्कथमिदं साधनं समीचीनमिति। अत्रोच्यते- सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य। यद्यपि प्रधानपुरुषयोः सर्वगतयोः संयोगो भवत्येव। तस्मिंश्च सति सर्गसम्भवस्तथापि नासौ सर्गः स्यात् प्रयोजनाभावात्। यस्मात्प्रधानस्य पुरुषार्था प्रवृत्तिः। स च पुरुषार्थो द्विविधः। शब्दाद्युपलब्धिरादिर्गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरन्तश्च। ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु पुरुषः शब्दादिभिर्विषयैर्योजयितव्यः। अन्ते च गुणपुरुषान्तरोपलब्ध्या

मोक्षयितव्यः। एवं पुरुषदर्शनार्थं संप्रयोगः कृतः। एवं प्रकृतिपुरुषयोस्तयोः शरीरोत्पत्तिर्नास्ति पुनः ऋणिकधनिकवत्। यथेह लोके ऋणिकधनिकौ उत्तमाधमर्णौ देवदत्तयज्ञदत्तौ योऽस्मिन्नृणं धारयति स उत्तमर्णः तेन अधमर्ण उक्त ऋणं मे देहीति। ततस्तेन तद्दत्तम्। ततस्तौ कृतप्रयोजनौ परस्परमर्थेन संबद्धौ अथ तयोर्भूयः संगमो भवति। तथापि नार्थकृत्यं प्रयोजनाभावात्। यथा वा वृद्धसंयोगादपत्यं न भवति प्रयोजनाभावात्। तथा प्रधानपुरुषयोः कृतप्रयोजनयोः प्रयोजनं नास्तीति सिद्धम्॥६६॥
किं चान्यत् यदि पुरुषस्योत्पन्ने ज्ञाने मोक्षस्तर्हि मम कस्मान्न भवति। अत उच्यते-

सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्धर्मादीनामकारणप्राप्तौ।
तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमवद् धृतशरीरः॥६७॥

यदा पुरुषेण पंचविंशतितत्त्वज्ञानमधिगतं भवति तदा धर्मादिन्यकारणानि प्राप्तानि पुनर्जन्मसमर्थानि न भवन्ति। को दृष्टान्तः यथेह लोके बीजान्यग्निदग्धानि

न प्ररोहसमर्थानि भवन्ति । धर्मो येषामादीनि तानि धर्मादीनि तेषामकारणानां प्राप्तिरकारणप्राप्तिः । तथा सत्यां पुनर्जन्म न भवति । अत्राह यदि सम्यक् ज्ञानान्मोक्षो भवति तत्राचार्यस्योपदेशात् सम्यग्ज्ञानमुत्पन्नं किमर्थं मोक्षं न गतोऽसि अथ वा त्वत्प्रसादात्तज्ज्ञानं ममापि संजातं किमहं मोक्षं न गच्छामि । अत्रोच्यते- तिष्ठति संस्कारवशात् । संस्कारो नाम धर्माधर्मौ निमित्तं कृत्वा शरीरोत्पत्तिर्भवति तिर्यङ्मनुष्यदेवादिषु । तस्य संस्कारेण ग्रहणम् । स च संस्कारः फलमदत्वा क्षयं न गच्छति उत्पन्नज्ञानस्यापि तस्मादिदं शरीरं विनाशं यास्यति । तन्निमित्ताभावादिदं शरीरं पतिष्यति । यथा च विद्वान्मोक्षं यास्यति । तस्माद्धेतोरुत्पन्नज्ञानस्यापि धर्माधर्मवशात्तिष्ठति शरीरम् । को दृष्टान्तः । अत्रोच्यते- चक्रभ्रमवत् धृतशरीरः यथा कुलालश्चक्रं भ्रमयति घटं करिष्यामीति । स कुलालो यथा घटं कृत्वा यथा स्वस्थो भवति अवतिष्ठते । यस्मिंश्चावतिष्ठमाने चक्रं भ्रमत्येव । संस्कारवशात्- कर्मवशादित्यर्थः । एवमेव पूर्वकृतयोर्धर्माधर्मयोर्बलवत्त्वाद्दुर्बलत्वात्

ज्ञानस्योत्पन्नेऽपि ज्ञाने विद्वांस्तिष्ठति संस्कारवशात्
चक्रभ्रमवत् धृतशरीरः ॥६७॥

अत्राह- उत्पन्नज्ञानः फलानिरपेक्षं कर्म निर्बीजं कुर्वन् न देहमारभते, आरब्धफलं यावत् जन्मदायि 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म' 'अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतम्' इति क्षपयन्, अनारब्धफलेषु 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निः' इति परिहारेण भस्मीकरणम् । एवं कर्मणां ध्वंसे उत्पन्ने ज्ञाने पि कदा विद्वान् मोक्षं गच्छति इत्यत्रोच्यते-

प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तौ ।
ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति ॥६८॥

तदेवं सति शरीरभेदे देहनाशे प्राप्ते आयाते इत्यर्थः । चरितार्थत्वात् । स चार्थो द्विविधः (शाब्दात्मिकः) पूर्वमुक्तः । तस्यार्थस्य चरितार्थत्वात् कृतत्वेत्यर्थः । प्रधानविनिवृत्तौ । यदा पूर्वकृतयोर्धर्माधर्मयोः क्षयो भवति तदा शरीरं भिद्यते । तस्मिंश्च शरीरे भिन्ने पूर्वोक्तेन ज्ञानेन शरीरं प्रधानाख्यं कारणमविशेषमयं तान्मात्रिकं सर्गाद्यावुत्पन्नं तन्निवर्तते । इह शरीरे यत्पार्थिवं तत्पृथ्वीं

प्रविशति। एवमन्यदन्येषु प्रविशति। एवं स्थूलं शरीरं
पंचधा भिद्यते। प्रधानं च कृतप्रयोजनं भूयोऽन्यत्
शरीरं द्वितीयं नारभते विदुषः। एवमयं विद्वांस्तस्मिन्
शरीरे भिन्ने–ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति।
ऐकान्तिकमवश्यंभावित्वादात्यन्तिकमपुनरावृत्तित्वात् सर्वथेत्य
र्थः। न त्वौषधादिवत्कादाचित्करोगनिवृत्तिवत्। न च
निवृत्ते रोगे पुनः संभवेदित्युभयोदाहरणमैकान्तिकात्यन्ति-
कयोः। इत्थमैकान्तात्यन्ततस्तापत्रयस्याभावात् उपरमाद्
अनुत्पत्तेः कैवल्यं मोक्ष इत्यर्थः॥६८॥

अत्राह– किंप्रयोजनमिदं ज्ञानमुच्यते– अत्रोच्यते-

पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम्।
स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम्॥६९॥

यस्त्वसौ पुरुषार्थो मोक्षस्तदर्थं पुरुषविमोक्षार्थं
ज्ञानमिदमिति। यदेतत्पूर्ववर्णितं ज्ञानं एतद्गुह्यं दुर्विज्ञेय-
मित्यर्थः। परमर्षिणा कपिलेन समाख्यातं कथितमित्यर्थः।
अत्राह– अस्मिञ्ज्ञाने के अर्थाश्चिन्त्यन्ते। अत्रोच्यते–
स्थित्युत्पत्तिप्रलयाः तत्र देवादीनामष्टौ स्थानानि भवन्ति।

मानुष्यं चैकविधं भूर्लोके पंचविधं तैर्यग्योनम्। एषु
स्थानेषु ब्रह्मादीनि तिर्यग्योनिपर्यन्तानि तिष्ठन्ति। एषा
स्थितिः। उत्पत्तिं प्रादुर्भावं वक्ष्यामः प्रधानान्महदहंका-
रतन्मात्रेन्द्रियमहाभूतानीत्युत्पत्तिः। एवं भूतोत्पत्ति भावो
त्पत्तिश्च व्याख्याता। लयं वक्ष्यामः– भूतानि तन्मात्रेषु
लीयन्ते तानीन्द्रियेषु, इन्द्रियाणि लीयन्ते चाहंकारे, स
बुद्धौ सा प्रधाने लयं गच्छति। प्रधानं तु क्वचिन्न
लीयतेऽविकृतत्वात्। एवं प्रलयः॥६९॥

अत्राह– यदेतद् भगवता व्याख्यातं पंचविंशति-
तत्वज्ञानं, तस्य कुत आगम इति? अत्रोच्यते–

एतत् पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ।
आसुरिरपि पंचशिखाय तेन च बहुलीकृतं तन्त्रम्॥७०॥

एतद्विज्ञानमधिकुरुते। एतत्पवित्रं, कथं पवित्र
म्? यस्मान्नरकप्रेततिर्यग्योनिषु पतनात् त्रायते तस्मात्
पवित्रम्। अग्र्यं श्रैष्ठ्यात्। वेदपुराणभारतमन्वादिभ्योऽ
पि धर्मशास्त्रेभ्य एतत् पंचविंशतितत्वज्ञानमुत्तमम्। कस्मात्

ऐकान्तिकत्वादात्यन्तिकत्वाच्च। अतो दुःखाभावश्च। मुनी भगवान्कपिल आसुरिसगोत्राय ब्राह्मणाय वर्षसहस्रयाजिने ऽधिकारितामवगम्यास्मै प्रददौ। तदनुकम्पया तद्विमोक्षार्थम् अन्धे तमसि भगवान् भूतानां गतिमागतिं च विदन्ननति चलति इति भगवान् कपिलः। प्रत्युपकारानपेक्षसर्वोपकारी सुहृत् इत्यर्थमिवत्यभ्योवाच। तदेव ज्ञानं ध्रुव आसुरिसगोत्रोऽनुकम्पया पञ्चशिखाय प्रोवाच। पञ्चशिखेन तेन बहुधा कृतं तन्त्रम्। बहूनां शिष्याणां प्रदत्तम् ॥७०॥

तन्त्रमिति व्याख्यायते। 'तम एव खल्विदमग्र आसीत्' तस्मिंस्तमसि क्षेत्रज्ञो वर्तते प्रथमम्। तम इत्युच्यते प्रकृतिः, पुरुषः क्षेत्रज्ञः। षष्टितन्त्रं ज्ञात्वा कुशलः किल ईश्वरकृष्णनामा। तेन विस्तरग्रन्थग्रहणभीरुणा हितार्थं षष्टितंत्रमतिसाङ्क्षिप्तम्। तदाह—

शिष्यपरम्परयागतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्याभिः।
साङ्क्षिप्तमार्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥७१॥

शिष्यपरंपरयागतमिति। कपिलादासुरिणा प्राप्तमिदं ज्ञानं, ततः पंचशिखेन, तस्मात् भार्गवोलूकवाल्मीकिहारीतदेवलप्रभृतीनागतम्। ततस्तेभ्य ईश्वरकृष्णेन प्राप्तं तदेव षष्टितन्त्रमार्याभिः संक्षिप्तमार्यमतिना विस्तीर्णमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् कार्यकारणसिद्धस्य शरीरस्यान्तोऽपुनर्भावो मोक्षस्तस्य तादात्म्यमित्यर्थः। तत्सिद्धस्य शरीरस्य सूक्ष्मस्य तन्मात्रिकस्य सर्गादिभवस्यान्तो मूर्तिनाश इति वा। एष षष्टितन्त्र इति तात्पर्य्यम् ॥७१॥

सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य।
आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्जिताश्चेति ॥७२॥

ये षष्टितन्त्रे पदार्था अभिहितास्ते सप्तत्यां व्याख्याताः कथिताः। षष्टि भेदाः प्राग्व्याख्याताः। 'भेदस्तमसोऽष्टविध' इति आर्यायां 'पंच विपर्ययभेदा' इत्यत्र चाभिहिता इत्येते पंचाशत् प्रत्ययाः। इमे चान्ये दश मौलिकाः। तथा हि—

अस्तित्वमेकत्वमथार्थवत्वं पारार्थ्यमन्यत्वमकर्तृता च।
योगो वियोगो बहवः पुमांसः स्थितिः शरीरस्य विशेषवृत्तिः।

तत्र 'भेदानां परिमाणात्' इत्येतैः पंचभिर्हेतुभिः प्रधाना-
स्तित्वमेकत्वमर्थवत्वंञ्च सिद्धम्। 'संघातपरार्थत्वात्' इति
परार्थत्वमुक्तम्। 'जन्ममरणकरणानाम्' इति पुरुषबहुत्वं
सिद्धम्। 'चक्रभ्रमवत् धृतशरीर' इति स्थितिः सिद्धा,
एते दश, 'पञ्च विपर्ययाः' अष्टाविंशतिधा अशक्तिः,
नवधा तुष्टिरष्टधा सिद्धिरिति पंचाशत्। उभयं मिलित्वा
षष्टिपदार्थाः षष्टितन्त्रे। तन्त्र्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते पदार्था इति
तन्त्रम्। षष्टिपदार्थानां तन्त्रमिति संगतिः। आख्यायिका
विरहिताः परवादविवर्जिताश्चेति। परेण सह वादः पर-
वादः तेन वर्जिताश्च। इति परिसमाप्तमिति॥ ७२॥

अत्राह- कथमेतदल्पग्रंथं शास्त्रं कृत्स्नस्य वाचकं
भविष्यतीति? अत्रोच्यते—

तस्मात्समासदृष्टं शास्त्रमिदं नार्थतश्च परिहीनम्।
तन्त्रस्य च बृहन्मूर्तेर्दर्पणसंक्रान्तमिव बिम्बम्॥ ७३॥

यस्मात्षष्टितन्त्रं बृहत् तस्मात् इति हेतुः। समासदृष्टं
संक्षेपतो ग्रंथमिति। ~~शास्त्रमित्यर्थः~~ शास्त्रमिति। शास्यते येन

उत्पथादिति शास्त्रम्। तीर्थोदकमहत्फलम्। कर्ता भोक्ता
भोज्यं मोक्षश्चात्र चिन्त्यते। अथ दुःखानां शासनात्
शास्त्रम्। इदम्- इमां सप्ततिं दर्शयति। नार्थतश्च
परिहीनम्। षष्टिपदार्थविचारणायामहीनमित्यर्थः। तन्त्र-
स्येति। यथा स्वल्पेऽपि दर्पणे महतो रूपस्य निरूपणं
स्यात्। एवमल्पशास्त्रे षष्टितन्त्रस्य कृत्स्नस्यापि व्यक्तिर-
भिहिता इत्यर्थः॥ ७३॥

इत्याचार्य ईश्वरकृष्णप्रोक्तायाः
सांख्यसप्तत्या वृत्तिराचार्यमाठरकृतिः
समाप्ता।

सौंदर्यलहरी

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि ।
अतस्त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्च्यादिभिरपि (विरिञ्च्यादिभिरपि)
प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति ॥१॥

तनीयांसं पांसुं तव चरणपङ्केरुहभवं
विरिञ्चिः संचिन्वन्विरचयति लोकानविकलम् । (लोकानविकलान्)
वहत्येनं शौरिः कथमपि सहस्रेण शिरसां
(संक्षुभ्यैनं) हरः संक्षुद्यैनं भजति भसितोद्धूलनविधिम् ॥२॥ (द्धूननविधिम्)

अविद्यानामन्तस्तिमिरमिहिरद्वीपनगरी (मिहिरोद्दीपनकरी)
जडानां चैतन्यस्तबकमकरन्दस्रुतिझरी । (स्रुतिशिरा)
दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका जन्मजलधौ
निमग्नानां दंष्ट्रा मुररिपुवराहस्य भवती ॥३॥ (भवति)

त्वदन्यः पाणिभ्यामभयवरदो दैवतगण-
स्त्वमेका नैवासि प्रकटितवराभीत्यभिनया ।
भयात् त्रातुं दातुं फलमपि च वाञ्छासमधिकं
शरण्ये लोकानां तव हि चरणावेव निपुणौ ॥४॥

हरिस्त्वामाराध्य प्रणतजनसौभाग्यजननीं
पुरा नारी भूत्वा पुररिपुमपि क्षोभमनयत् ।
स्मरोऽपि त्वां नत्वा रतिनयनलेह्येन वपुषा
मुनीनामप्यन्तः प्रभवति हि मोहाय महताम् ॥ ५ ॥

धनुः पौष्पं मौर्वी मधुकरमयी पञ्च विशिखा
वसन्तः सामन्तो मलयमरुदायोधनरथः ।
तथाप्येकः सर्वं हिमगिरिसुते कामपि कृपा-
मपाङ्गात्ते लब्ध्वा जगदिदमनङ्गो विजयते ॥ ६ ॥

क्वणत्काञ्चीदामा करिकलभकुम्भस्तननता (स्तनभरा)
परिक्षीणा मध्ये परिणतशरच्चंद्रवदना ।
धनुर्बाणान्पाशं सृणिमपि दधाना करतलैः
पुरस्तादास्तां नः पुरमथितुराहोपुरुषिका ॥ ७ ॥

सुधासिन्धोर्मध्ये सुरविटपिवाटीपरिवृते
मणिद्वीपे नीपोपवनवति चिन्तामणिगृहे ।
शिवाऽऽकारे मञ्चे परमशिवपर्यङ्कनिलयां
भजन्ति त्वां धन्याः कतिचन चिदानन्दलहरीम् ॥ ८ ॥

महीं मूलाधारे कमपि मणिपूरे हुतवहं
स्थितं स्वाधिष्ठाने हृदि मरुतमाकाशमुपरि ।
मनोऽपि भ्रूमध्ये सकलमपि भित्वा कुलपथं
सहस्रारे पद्मे सह रहसि पत्या विहरसे ॥ ९ ॥ (विहरसि)

सुधाधारासारैश्चरणयुगलान्तर्विगलितैः
प्रपञ्चं सिञ्चन्ती पुनरपि रसाम्नायमहसः । (महसः)
अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युष्टवलयं
स्वमात्मानं कृत्वा स्वपिषि कुलकुण्डे कुहरिणि ॥ १० ॥ (कुहरिणी)

चतुर्भिः श्रीकण्ठैः शिवयुवतिभिः पञ्चभिरपि
प्रभिन्नाभिः शम्भोर्नवभिरपि मूलप्रकृतिभिः ।
(चतुश्चत्वारिंशत्) त्रयश्चत्वारिंशद्वसुदलकलाश्रत्रिवलय- (कलाब्जत्रिवलय)
त्रिरेखाभिः सार्धं तव शरणकोणाः परिणताः ॥ ११ ॥ (चरणकोणाः, भवनकोणाः)

त्वदीयं सौन्दर्यं तुहिनगिरिकन्ये तुलयितुं
कवीन्द्राः कल्पन्ते कथमपि विरिञ्चिप्रभृतयः ।
([1]यदालोक्यौ) [1]यदालोकौत्सुक्यादमरललना यान्ति मनसा
([2]पशुनाम्) [2]तपोभिर्दुष्प्रापामपि गिरिशसायुज्यपदवीम् ॥ १२ ॥

नरं वर्षीयांसं नयनविरसं नर्मसु जडं
तवापाङ्गालोके पतितमनुधावन्ति शतशः ।
गलद्वेणीबन्धाः कुचकलशविस्रस्तसिचया
हठात्त्रुट्यत्काञ्च्यो विगलितदुकूला युवतयः ॥१३॥

~~नरं वर्षी~~

क्षितौ षट्पञ्चाशद्द्विसमधिकपञ्चाशदुदके
हुताशे द्वाषष्टिश्चतुरधिकपञ्चाशदनिले ।
दिवि द्विःषट्त्रिंशन्मनसि च चतुःषष्टिरिति ये
मयूखास्तेषामप्युपरि तव पादाम्बुजयुगम् ॥१४॥

शरज्ज्योत्स्नाशुभ्रां शशियुतजटाजूटमकुटां
वरत्रासत्राणस्फटिकघुटिकापुस्तककराम् । (घटिका; गुणिका)
सकृन्न त्वां नत्वा कथमिव सतां संनिदधते
मधुक्षीरद्राक्षामधुरिमधुरीणा भणितयः ॥१५॥

कवीन्द्राणां चेतःकमलवनबालातपरुचिं
भजन्ते ये सन्तः कतिचिदरुणामेव भवतीम् ।
विरिञ्चिप्रेयस्यास्तरुणतरशृङ्गारलहरी-
गभीराभिर्वाग्भिर्विदधति सतां रञ्जनममी ॥१६॥ (सभारञ्जनममी)

सवित्रीभिर्वाचां शशिमणिशिलाभङ्गरुचिभिः
वशिन्याद्याभिस्त्वां सह जननि संचिन्तयति यः ।
स कर्ता काव्यानां भवति महतां भङ्गिसुभगै- (भङ्गिरुचिभिः)
र्वचोभिर्वाग्देवीवदनकमलामोदमधुरैः ॥१७॥

तनुच्छायाभिस्ते तरुणतरणिश्रीधरणिभिः (सरणिभिः)
दिवं सर्वामुर्वीमरुणिमनिमग्नां स्मरति यः । (मरुणमणिमग्नां)
भवन्त्यस्य त्रस्यद्वनहरिणशालीननयनाः
सहोर्वश्या वश्याः कति कति न गीर्वाणगणिकाः ॥१८॥

मुखं बिन्दुं कृत्वा कुचयुगमधस्तस्य तदधो
(हकारार्धं ध्यायेद्धर..) हरार्धं ध्यायेद्यो हरमहिषि ते मन्मथकलाम् ।
स सद्यः संक्षोभं नयति वनिता इत्यतिलघु
त्रिलोकीमप्याशु भ्रमयति रवीन्दुस्तनयुगाम् ॥१९॥

किरन्तीमङ्गेभ्यः किरणनिकुरम्बामृतरसं
हृदि त्वामाधत्ते हिमकरशिलामूर्तिमिव यः ।
स सर्पाणां दर्पं शमयति शकुन्ताधिप इव
(ज्वरप्लुष्टम्) ज्वरप्लुष्टान्दृष्ट्या सुखयति सुधाऽऽसारसिरया ॥२०॥ (सुधाऽऽधार-सिरया)

तडिल्लेखातन्वीं तपनशशिवैश्वानरमयीं
निषण्णां षण्णामप्युपरि कमलानां तव कलाम् ।
महापद्माटव्यां मृदितमलमायेन मनसा (मृदुतममायेन)
महान्तः पश्यन्तो दधति परमाह्लादलहरीम् ॥ २१ ॥

भवानि त्वं दासे मयि वितर दृष्टिं सकरुणां
इति स्तोतुं वाञ्छन्कथयति भवानि त्वमिति यः ।
तदैव त्वं तस्मै दिशसि निजसायुज्यपदवीं
मुकुन्दब्रह्मेन्द्रस्फुटमकुटनीराजितपदम् ॥ २२ ॥

त्वया हृत्वा वामं वपुरपरितृप्तेन मनसा (तुष्टेन)
शरीरार्धं शंभोरपरमपि शङ्के हृतमभूत् ।
यदेतत्त्वद्रूपं सकलमरुणाभं त्रिनयनं (तथा हि त्वद्रूपं)
कुचाभ्यामानम्रं कुटिलशशिचूडालमकुटम् ॥ २३ ॥

जगत्सूते धाता हरिरवति रुद्रः क्षपयते
तिरस्कुर्वन्नेतत्स्वमपि वपुरीशस्तिरयति । (रीशः स्थगयति)
सदापूर्वः सर्वं तदिदमनुगृह्णाति च शिव-
स्तवाज्ञामालम्ब्य क्षणचलितयोर्भ्रूलतिकयोः ॥ २४ ॥

त्रयाणां देवानां त्रिगुणजनितानां तव शिवे (जनितानामपि)
भवेत्पूजा पूजा तव चरणयोर्या विरचिता ।
तथा हि त्वत्पादोद्वहनमणिपीठस्य निकटे
स्थिता ह्येते शश्वन्मुकुलितकरोत्तंसमकुटाः ॥ २५ ॥

विरिञ्चिः पञ्चत्वं व्रजति हरिराप्नोति विरतिं
विनाशं कीनाशो भजति धनदो याति निधनम् ।
(वितन्द्रा) वितन्द्री माहेन्द्री विततिरपि संमीलितदृशां (संमीलितदृशा)
महासंहारेऽस्मिन्विहरति सति त्वत्पतिरसौ ॥ २६ ॥

जपो जल्पः शिल्पं सकलमपि मुद्राविरचना (विरचनं)
गतिः प्रादक्षिण्यक्रमणमशनाद्याहुतिविधिः ।
प्रणामः संवेशः सुखमखिलमात्मार्पणदृशा (दृशा)
सपर्यापर्यायस्तव भवतु यन्मे विलसितम् ॥ २७ ॥

सुधामप्यास्वाद्य प्रतिभयजरामृत्युहरिणीं (हरणीं)
विपद्यन्ते विश्वे विधिशतमखाद्या दिविषदः ।
करालं यत्क्ष्वेलं कबलितः कालकलना
न शंभोस्तन्मूलं तव जननि ताटङ्कमहिमा ॥ २८ ॥

किरीटं वैरिञ्चं परिहर पुरः कैटभभिदः (वरिञ्च्यं)

कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमकुटम् ।

प्रणम्रेष्वेतेषु प्रसभमुपयातस्य भवनं

भवस्याभ्युत्थाने तव परिजनोक्तिर्विजयते ॥२९॥

स्वदेहोद्भूताभिर्घृणिभिरणिमाऽऽद्याभिरभितो

निषेव्ये नित्ये त्वामहमिति सदा भावयति यः ।

किमाश्चर्यं तस्य त्रिनयनसमृद्धिं तृणयतो

महासंवर्ताग्निर्विरचयति नीराजनविधिम् ॥३०॥

चतुःषष्ट्या तन्त्रैः सकलमतिसंधाय भुवनं (अभिसंधाय)

स्थितस्तत्तत्सिद्धिप्रसवपरतन्त्रैः पशुपतिः । (प्रसभपरतन्त्रैः; प्रसवपरतंत्रः)

पुनस्त्वन्निर्बन्धादखिलपुरुषार्थैकघटना –

स्वतन्त्रं ते तन्त्रं क्षितितलमवातीतरदिदम् ॥३१॥

शिवः शक्तिः कामः क्षितिरथ रविः शीतकिरणः

स्मरो हंसः शक्रस्तदनु च परामारहरयः ।

अमी हृल्लेखाभिस्तिसृभिरवसानेषु घटिता

भजन्ते वर्णास्ते तव जननि नामावयवताम् ॥३२॥

स्मरं योनिं लक्ष्मीं त्रितयमिदमादौ तव मनो– (माद्ये)

र्निधायैके नित्ये निरवधिमहाभोगरसिकाः ।

(जपन्ति) भजन्ति त्वां चिन्तामणिगुणनिबद्धाक्षवलयाः (क्षरवलयाः)

(शिवाग्नौ) शिवाऽग्नौ जुह्वन्तः सुरभिघृतधाराऽऽहुतिशतैः ॥३३॥ (जुह्वन्तः सुरभि)

शरीरं त्वं शंभोः शशिमिहिरवक्षोरुहयुगं

तवात्मानं मन्ये भगवति नवात्मानमनघम् । (भवात्मान)

अतः शेषः शेषीत्ययमुभयसाधारणतया

स्थितः सम्बन्धो वां समरसपरानन्दपरयोः ॥३४॥ (पदयोः)

मनस्त्वं व्योम त्वं मरुदसि मरुत्सारथिरसि

त्वमापस्त्वं भूमिस्त्वयि परिणतायां न हि परम् ।

त्वमेव स्वात्मानं परिणमयितुं विश्ववपुषा

चिदानन्दाकारं शिवयुवति भावेन बिभृषे ॥३५॥

तवाज्ञाचक्रस्थं तपनशशिकोटिद्युतिधरं

परं शम्भुं वन्दे परिमिलितपार्श्वं परचिता ।

यमाराध्यन्भक्त्या रविशशिशुचीनामविषये (यमाराद्धुं)

(निरालोकेऽलोके) निरातङ्के लोके निवसति हि भालोकभवने ॥३६॥ (भालोकभुवने)

विशुद्धौ ते शुद्धस्फटिकविशदं व्योमजनकं (व्योमसदृशं)

शिवं सेवे देवीमपि शिवसमानव्यवसिताम् । (° समानव्यसनिनीम्)

ययोः कान्त्या यान्त्या शशिकिरणसारूप्यसरणिं (° सरणेः ; ° सरणीं)

विधूतान्तर्ध्वान्ता विलसति चकोरीव जगती ॥ ३७ ॥

समुन्मीलत्संवित्कमलमकरन्दैकरसिकं

भजे हंसद्वन्द्वं किमपि महतां मानसचरम् ।

यदालापादष्टादशगुणितविद्यापरिणति- (परिणतिं)

(समाधत्ते) यदादत्ते दोषाद् गुणमखिलमद्भ्यः पय इव ॥ ३८ ॥

तव स्वाधिष्ठाने हुतवहमधिष्ठाय निरतं (नियतं)

तमीडे संवर्तं जननि महतीं तां च समयाम् । (जननि)

यदालोके लोकान् दहति महति क्रोधकलिते (° कलिले)

(दयार्द्रा यद्दृष्टिः; दयार्द्रादृष्टि- दृगिमः) दयार्द्रा यद्दृष्टिः शिशिरमुपचारं रचयति ॥ ३९ ॥ (रचयसि)

तडित्वन्तं शक्त्या तिमिरपरिपन्थिस्फुरणया

स्फुरन्नानारत्नाभरणपरिणद्धेन्द्रधनुषम् ।

(नमः श्यामं) तव श्यामं मेघं कमपि मणिपूरैकशरणं

निषेवे वर्षन्तं हरमिहिरतप्तं त्रिभुवनम् ॥ ४० ॥ (स्मरमिहिर०)

तवाधारे मूले सह समयया लास्यपरया

(शिवात्मानं वन्दे) नवात्मानं मन्ये नवरसमहाताण्डवरसम् । (नट-)

(°मुभयविधि°) उभाभ्यामेताभ्यामुदयविधिमुद्दिश्य दयया

सनाथाभ्यां जज्ञे जनकजननीमज्जगदिदम् ॥ ४१ ॥

गतैर्माणिक्यत्वं गगनमणिभिः सान्द्रघटितं

किरीटं ते हैमं हिमगिरिसुते कीर्तयति यः ।

स नीडेयच्छायाच्छुरणशबलं चन्द्रशकलं

(किमिदमिति बध्नाति) धनुः शौनासीरं किमिति न निबध्नाति धिषणाम् ॥ ४२ ॥

धुनोतु ध्वान्तं नस्तुलितदलितेन्दीवरवनं

(घनं स्निग्धं श्लक्ष्णं, घनस्निग्धं श्लक्ष्णं) घनस्निग्धश्लक्ष्णं चिकुरनिकुरम्बं तव शिवे ।

यदीयं सौरभ्यं सहजमुपलब्धुं सुमनसो

वसन्त्यस्मिन्मन्ये बलमथनवाटीविटपिनाम् ॥ ४३ ॥

वहन्ती सिन्दूरं प्रबलकबरीभारतिमिर-

द्विषां वृन्दैर्बन्दीकृतमिव नवीनार्ककिरणम् ।

तनोतु क्षेमं नस्तव वदनसौन्दर्यलहरी-

परीवाहस्रोतःसरणिरिव सीमन्तसरणिः ॥ ४४ ॥

अरालैः स्वाभाव्यादलिकलभसश्रीभिरलकैः (°दलिकुलहसश्रीभि°)

(परीतं यद्वक्त्रं तव हसति) परीतं ते वक्त्रं परिहसति पङ्केरुहरुचिम् ।

दरस्मेरे यस्मिन्दशनरुचिकिञ्जल्करुचिरे

सुगन्धौ माद्यन्ति स्मरदहनचक्षुर्मधुलिहः ॥ ६७ ॥ (स्मरमथन°)

ललाटं लावण्यद्युतिविमलमाभाति तव य-

द्द्वितीयं तन्मन्ये मकुटघटितं चन्द्रशकलम् । (मकुटशशिखण्डस्य शकलम्)

विपर्यस्तन्यासादुभयमपि संभूय च मिथः (°दुभयकृतसंधानमथितः)

(सुधाऽऽलेपस्फूर्तिः) सुधालेपस्यूतिः परिणमति राकाहिमकरः ॥ ६८ ॥

भ्रुवौ भुग्ने किंचिद्भुवनभयभङ्गव्यसनिनि

त्वदीये नेत्राभ्यां मधुकररुचिभ्यां धृतगुणम् । (धृतगुणे)

धनुर्मन्ये सव्येतरकरगृहीतं रतिपतेः (रतिपतिः)

प्रकोष्ठे मुष्टौ च स्थगयति निगूढान्तरमुमे ॥ ६९ ॥

अहः सूते सव्यं तव नयनमर्कात्मकतया

त्रियामां वामं ते सृजति रजनीनायकतया । (°नायकममुम्)

(दृष्टिस्ते) तृतीया ते दृष्टिर्दरदलितहेमाम्बुजरुचिः

समाधत्ते संध्यां दिवसनिशयोरन्तरचरीम् ॥ ७० ॥

॥ श्रीः ॥

॥ जगद्गुरूणां अष्टोत्तर शतनामा

1957

वलयैः

भोगवतिका ।

या

ते ॥ ८९ ॥

(°तरमुखे)

ती । (गिरिशनये)

(°सौभाग्यजननी)

करुणा ॥ ९१ ॥

वती

॥

कलयतः ॥ ९२ ॥

॥ श्रीः ॥

श्री जगद्गुरु काञ्ची कामकोटिपीठाधीश्वर श्रीमच्चन्द्रशेखरेन्द्र सरस्वती भगवत्पादाष्टोत्तर शत नामस्तोत्रं ॥

श्री चन्द्रशेखरेन्द्रास्मदाचार्याय नमो नमः ।
श्री चन्द्रमौळि पादाब्ज मधुपाय ”
आचार्य पादाधिष्ठानाभिषिक्ताय ”
सर्वज्ञाचार्य भगवत्स्वरूपाय ”
अष्टाङ्गयोग निष्ठा गरिष्ठिताय ”
सनकादि महायोगि सदृशाय ”
महादेवेन्द्र हस्ताब्ज सञ्जाताय ”
महायोगि विनिर्भेद्य महत्वाय ”
...मकोटि महापीठाधीश्वराय ” १०
...दोष निवृत्त्यैक कारणाय ”
...ङ्कर पदाम्भोज चिन्तनाय ”
...कृत जिह्वाग्र नर्तनाय ”
...स कल्लोल कटाक्षाय ”
...र्जित सूर्येन्दु कम्राभाय ”

अमन्दानन्द कृन्मन्द गमनाय नमो नमः ।
अद्वैतानन्दभरित चिद्रूपाय ”
कटीतटलसच्चारु काषायाय ”
कटाक्षमात्र मोक्षेच्छा जनकाय ”
बाहुदण्ड लसद्वेणु दण्डकाय ”
फालभाग लसद्भूति पुण्ड्रकाय ” २०
दरहास स्फुरद्दिव्य मुखाब्जाय ”
सुधामाधुरिमा मञ्जु भाषणाय ”
तपनीय तिरस्कारि शरीराय ”
तपः प्रभा विराजत्वत्त्वादृशाय ”
सङ्गीतानन्द सन्दोह सर्वस्वाय ”
संसारांबुधि निर्मग्न तारकाय ”
मस्तकोल्लासि रुद्राक्ष मकुटाय ”
साक्षात्परशिवामोघ दर्शनाय ”
चक्षुर्गत महातेजोऽत्युज्वलाय ”
साक्षाद्गत जगन्मातृ स्वरूपाय ” ३०
क्वचिद्बालजनात्यन्त सुलभाय ”
क्वचिन्महाजनातीव दुष्प्रापाय ”
गोब्राह्मण हिता सक्तमानसाय ”
गुरुमण्डल संभाव्य विदेहाय ”

भावनामात्र सन्तुष्ट हृदयाय नमो नमः ।
भाव्याद्य भाव्य दिव्य श्री पदाब्जाय ”
व्यक्ताव्यक्त तरानेक चित्कळाय ”
रक्त शुक्लप्रभामिश्र पादुकाय ”
भक्त मानस राजीव भवनाय ”
भक्त लोचन नीरोज भास्कराय ” ४०
भक्त काम लता कल्प पादपाय ”
भुक्ति मुक्ति प्रदानेक शक्तिदाय ”
शरणागत दीनार्त रक्षकाय ”
शमादि षट्क संपत्प्रदायकाय ”
सर्वदा सर्वथा लोक सौख्यदाय ”
सदा नव नवाकाङ्क्ष्य दर्शनाय ”
सर्व हृत्पद्म सञ्चार निपुणाय ”
सर्वेङ्गित परिज्ञान समर्थाय ”
स्वप्नदर्शन भक्तेष्ट सिद्धिदाय ”
सर्व वस्तु विभाव्यात्म सद्रूपाय ” ५०
दीन भक्तावनैकान्त दीक्षिताय ”
ज्ञानयोग बलैश्वर्य मानिताय ”
भावमाधुर्य कलित भयदाय ”
सर्वभूत गणामेय सौहार्दाय ”

मूकी भूतानेक लोक वाक्प्रदाय नमो नमः ।
शीतलीकृत हृत्ताप सेवकाय ”
भोग मोक्षप्रदानेक योगज्ञाय ”
शीघ्रसिद्धि तरानेक शिक्षणाय ”
अमानित्वादि मुख्यार्थ सिद्धिदाय ”
अखण्डैक रसानन्द प्रबोधाय ” ६०
नित्यानित्य विवेक प्रदायकाय ”
प्रत्यगेतर साखण्ड चित्सुखाय ”
इहामुत्रार्थ वैराग्य सिद्धिदाय ”
महामोह निवृत्त्यर्थ मन्त्रदाय ”
क्षेत्र क्षेत्रज्ञ प्रत्येक दृष्टिदाय ”
क्षयवृद्धि विहीनात्म सौख्यदाय ”
तूलाज्ञान विहीनात्म तृप्तिदाय ”
मूलज्ञानाबाधितात्म मुक्तिदाय ”
भ्रान्ति मेघोच्चाटन प्रभञ्जनाय ”
शान्तिवृष्टि प्रदामोघ जलदाय ” ७०
एककाल कृतानेक दर्शनाय ”
एकान्त भक्तसंवेद्य स्वगताय ”
श्री चक्ररथ निर्माण सुप्रथाय ”
श्री कल्याणतरामेय सुश्लोकाय ”

श्रिता श्रयणीयत्व प्रापकाय नमो नमः ।
अखिलाण्डेश्वरी कर्ण भूषकाय „
सशिष्य गणयात्रा विधायकाय „
साधुसङ्ग नुताऽमेय चरणाय „
अभिन्नात्मैक्य विज्ञान प्रबोधाय „
भिन्नभिन्नमतैश्चाभि पूजिताय „ ८०
तत्तद्विपाक सद्बोध दायकाय „
तत्तद्भाषा प्रकटित स्वगीताय „
तत्र तत्रकृतानेक सत्कार्याय „
चित्र चित्र प्रभाव प्रसिद्धिगाय „
लोकानुग्रहकृत्कर्म निष्ठिताय „
लोकोद्धृति महद्भूरि नियमाय „
सर्व वेदान्त सिद्धान्त सम्मताय „
कर्म ब्रह्मात्म करण मर्मज्ञाय „
वर्णाश्रमसदाचार रक्षकाय „
धर्मार्थ काम मोक्ष प्रदायकाय „ ९०
पद वाक्य प्रमाणादि पारीणाय „
पादमूल नतानेक पण्डिताय „
वेदशास्त्रार्थ सद्गोष्ठी विलासाय „
वेदशास्त्र पुराणादि विचाराय „

वेद वेदाङ्गतत्व प्रबोधकाय नमो नमः ।
वेदमार्गप्रमाण प्रख्यापकाय „
निर्णिद्र तेजोविजित निद्राद्याय „
निरन्तर महानन्द संपूर्णाय „
स्वभाव मधुरोदार गांभीर्याय „
सहजानन्द संपूर्ण सागराय „ १००
नादबिन्दुकलातीत वैभवाय „
वाद भेद विहीनात्म बोधदाय „
द्वादशान्त महापीठ निषण्णाय „
देशकालापरिच्छिन्न दृग्रूपाय „
निर्मान शान्ति महित निश्चलाय „
निर्लक्ष्य लक्ष्य संलक्ष्य निर्लेपाय „
श्रीषोडशान्त कमल सुस्थिताय „
श्री चन्द्रशेखरेन्द्र श्री सरस्वत्यै नमो नमः । १०८

॥ फल श्रुतिः ॥

॥ इत्येतद्गुरुदेवस्य नाम्नामष्टोत्तरं शतं ॥
पठनात्पूजनाद्ध्यानाद्भक्तानामिष्टसिद्धिदं ॥
सर्वं श्री गुरुदेवतार्पण मस्तु ॥

लिबर्टी मुद्रणालये मुद्रितः, चेन्नपुरी १.

जपो जल्पः शिल्पं सकलमपि मुद्राविरचनं
गतिः प्रादक्षिण्यं भ्रमणमशनाद्याहुतिविधिः ।
प्रणामः संवेशः सुखमखिलमात्मार्पणदृशा
सपर्यापर्यायस्तव भवतु यन्मे विलसितम् ॥२७॥
— सौंदर्यलहरी —

नवरसाचें स्थान
मूलाधार – श्लोक सौंदर्यलहरी.

कृष्णाकृष्णाभिनयं कुर्वन्ती । [illegible] पुष्पफलपल्लव डोलती ॥
पाहतां हरि परां कितते कुला । लोकेतो परं नेडी हरि गायलेला ॥१॥
रात्रौ [illegible] प्रत्यक्षं [illegible] तु । किंतु स्वभावात् ।
प्रति [illegible] कृष्णाभिनये विलोकनोत्सुकत्वात् ॥
[illegible] आंगणी [illegible] ।
[illegible] बहूनाम्बला ॥
[illegible] बाधीला ।
[illegible] लज्जा [illegible] ॥
[illegible] किंतु [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ।

गोपी: — [illegible] सर्वे: ।
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] । किंतु ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

विशाला कल्याणी स्फुटरुचिरयोध्या कुवलयैः
कृपाधाराऽऽधारा किमपि मधुरा भोगवतिका ।
अवन्ती दृष्टिस्ते बहुनगरविस्तारविजया
ध्रुवं तत्तन्नामव्यवहरणयोग्या विजयते ॥ ४९ ॥
कवीनां संदर्भस्तबकमकरन्दैकरसिकं
कटाक्षव्याक्षेपभ्रमरकलभौ कर्णयुगलम् ।
अमुञ्चन्तौ दृष्ट्वा तव नवरसास्वादतरला-
(वसूयासंपर्कादि॰) वसूयासंसर्गादलिकनयनं किंचिदरुणम् ॥ ५० ॥
शिवे शृङ्गारार्द्रा तदितरजने कुत्सनपरा (तदितरमुखे)
सरोषा गङ्गायां गिरिशचरिते विस्मयवती । (गिरिशनये)
हराहिभ्यो भीता सरसिरुहसौभाग्यजयिनी (॰सौभाग्यजननी)
सखीषु स्मेरा ते मयि जननि दृष्टिः सकरुणा ॥ ५१ ॥
गते कर्णाभ्यर्णं गरुत इव पक्ष्माणि दधती
पुरां भेत्तुश्चित्तप्रशमरसविद्रावणफले ।
इमे नेत्रे गोत्राधरपतिकुलोत्तंसकलिके
तवाकर्णाकृष्टस्मरशरविलासं कलयतः ॥ ५२ ॥

विभक्तत्रैवर्ण्यं व्यतिकरितलीलाञ्जनतया (°नीलाञ्जनतया) °नीलाम्बुजतया

विभाति त्वन्नेत्रत्रितयमिदमीशानदयिते ।

पुनः स्रष्टुं देवान् द्रुहिणहरिरुद्रानुपरतान्

रजः सत्त्वं बिभ्रत्तम इति गुणानां त्रयमिव ॥ ५३ ॥

पवित्रीकर्तुं नः पशुपतिपराधीनहृदये

दयामित्रैर्नेत्रैररुणधवलश्यामरुचिभिः ।

नदः शोणो गङ्गा तपनतनयेति ध्रुवममुं

त्रयाणां तीर्थानामुपनयसि संभेदमनघम् ॥ ५४ ॥ (°मनघे)

निमेषोन्मेषाभ्यां प्रलयमुदयं याति जगती

तवेत्याहुः सन्तो धरणिधरराजन्यतनये ।

त्वदुन्मेषाज्जातं जगदिदमशेषं प्रलयतः

परित्रातुं शङ्के परिहृतनिमेषास्तव दृशः ॥ ५५ ॥

तवापर्णे कर्णेजपनयनपैशुन्यचकिता

निलीयन्ते तोये नियतमनिमेषाः शफरिकाः ।

इयं च श्रीर्बद्धच्छदपुटकवाटं कुवलयं

जहाति प्रत्यूषे निशि च विघटय्य प्रविशति ॥ ५६ ॥

दृशा द्राघीयस्या दरदलितनीलोत्पलरुचा

दवीयांसं दीनं स्नपय कृपया मामपि शिवे ।

अनेनायं धन्यो भवति न च ते हानिरियता

वने वा हर्म्ये वा समकरनिपातो हिमकरः ॥ ५७ ॥

अरालं ते पालीयुगलमगराजन्यतनये

न केषामाधत्ते कुसुमशरकोदण्डकुतुकम् ।

तिरश्चीनो यत्र श्रवणपथमुल्लङ्घ्य विलस-

न्नपाङ्गव्यासङ्गो दिशति शरसन्धानधिषणाम् ॥ ५८ ॥

स्फुरद्गण्डाभोगप्रतिफलितताटङ्कयुगलं

चतुश्चक्रं मन्ये तव मुखमिदं मन्मथरथम् ।

(यमाश्रित्य) यमारुह्य द्रुह्यत्यवनिरथमर्केन्दुचरणं

महावीरो मारः प्रमथपतये सज्जितवते ॥ ५९ ॥

सरस्वत्याः सूक्तीरमृतलहरीकौशलहरीः

पिबन्त्याः शर्वाणि श्रवणचुलुकाभ्यामविरलम् ।

चमत्कारश्लाघाचलितशिरसः कुण्डलगणो

झणत्कारैस्तारैः प्रतिवचनमाचष्ट इव ते ॥ ६० ॥

असौ नासावंशस्तुहिनगिरिवंशध्वजपटि

त्वदीयो नेदीयः फलतु फलमस्माकमुचितम् ।

वहन्नन्तर्मुक्ताः शिशिरतरनिश्वासघटिताः

समृद्ध्या यस्तासां बहिरपि च मुक्तामणिधरः ॥ ६१ ॥

प्रकृत्या ऽऽरक्तायास्तव सुदति दन्तच्छदरुचेः

प्रवक्ष्ये सादृश्यं जनयतु फलं विद्रुमलता ।

(कृ बिम्बं.),(तद्बिम्ब०, प्रतिबिम्बं०) न बिम्बं तद्बिम्बप्रतिफलनरागादरुणितं

तुलामध्यारोढुं कथमिव न लज्जेत कलया ॥ ६२ ॥ (विलज्जेत)

स्मितज्योत्स्नाजालं तव वदनचन्द्रस्य पिबतां

चकोराणामासीदतिरसतया चञ्चुजडिमा ।

अतस्ते शीतांशोरमृतलहरीमम्लरुचयः (°माम्लरुचयः)

पिबन्ति स्वच्छन्दं निशि निशि भृशं काञ्जिकधिया ॥ ६३ ॥

अविश्रान्तं पत्युर्गुणिगणकथाऽऽम्रेडनजपा

जपापुष्पच्छाया तव जननि जिह्वा जयति सा ।

यदग्रासीनायाः स्फटिकदृषदच्छच्छविमयी (°च्छविरुचिः)

सरस्वत्या मूर्तिः परिणमति माणिक्यवपुषा ॥ ६४ ॥

(दैत्यानुपहृत०) रणे जित्वा दैत्यानपहृतशिरस्त्रैः कवचिभिः

निवृत्तैश्चण्डांशत्रिपुरहरनिर्माल्यविमुखैः ।

विशाखेन्द्रोपेन्द्रैः शशिविशदकर्पूरशकला (शशिशिशिर०)

विलीयन्ते मातस्तव वदनताम्बूलकबलाः ॥ ६५ ॥

विपञ्च्या गायन्ती विविधमपदानं पुररिपो – (पशुपते)

स्त्वया ऽऽरब्धे वक्तुं चलितशिरसा साधुवचने । (स्खलितवचसा; ललितवचसा)

तदीयैर्माधुर्यैरपलपिततन्त्रीकलरवां

निजां वीणां वाणी निचुलयति चोलेन निभृतम् ॥ ६६ ॥

कराग्रेण स्पृष्टं तुहिनगिरिणा वत्सलतया

गिरीशेनोदस्तं मुहुरधरपानाकुलतया ।

करग्राह्यं शंभोर्मुखमुकुरवृन्तं गिरिसुते

कथंकारं ब्रूमस्तव चिबुकमौपम्यरहितम् ॥ ६७ ॥ (चुबुक०)

भुजाश्लेषान्नित्यं पुरदमयितुः कण्टकवती

तव ग्रीवा धत्ते मुखकमलनालश्रियमियम् ।

स्वतः श्वेता कालागुरुबहुलजम्बालमलिना

मृणालीलालित्यं वहति यदधो हारलतिका ॥ ६८ ॥ (यदहो)

गले रेखास्तिस्रो गतिगमकगीतैकनिपुणे

(°नद्धत्रिगुण°) विवाहव्यानद्धप्रगुणगुणसंख्याप्रतिभुवः ।

विराजन्ते नानाविधमधुररागाकरभुवां

त्रयाणां ग्रामाणां स्थितिनियमसीमान इव ते ॥ ६९ ॥

मृणालीमृद्वीनां तव भुजलतानां चतसृणां

चतुर्भिः सौन्दर्यं सरसिजभवः स्तौति वदनैः ।

(°प्रथमदमना°) नखेभ्यः संत्रस्यन्प्रथममथनादन्धकरिपो-

(वक्त्राणां) श्चतुर्णां शीर्षाणां सममभयहस्तार्पणधिया ॥ ७० ॥

नखानामुद्योतैर्नवनलिनरागं विहसतां

कराणां ते कान्तिं कथय कथयामः कथमुमे ।

कयाचिद्वा साम्यं भजतु कलया हन्त कमलं

यदि क्रीडल्लक्ष्मीचरणतललाक्षारुणदलम् ॥ ७१ ॥ (°लाक्षारसचणम्)

समं देवि स्कन्दद्विपवदनपीतं स्तनयुगं

तवेदं नः खेदं हरतु सततं प्रस्नुतमुखम् ।

यदालोक्याशङ्काऽऽकुलितहृदयो हासजनकः

स्वकुम्भौ हेरम्बः परिमृशति हस्तेन झटिति ॥ ७२ ॥

अमू ते वक्षोजावमृतरसमाणिक्यकुतुपौ (°माणिक्यकलशौ)

न संदेहस्पन्दो नगपतिपताके मनसि नः ।

पिबन्तौ तौ यस्मादविदितवधूसंगमरसौ (°वधूसङ्गरसिकौ)

कुमारावद्यापि द्विरदवदनक्रौञ्चदलनौ ॥ ७३ ॥

वहत्यम्ब स्तम्बेरमदनुजकुम्भप्रकृतिभिः

समारब्धां मुक्तामणिभिरमलां हारलतिकाम् ।

कुचाभोगो बिम्बाधररुचिभिरन्तः शबलितां

प्रतापव्यामिश्रां पुरदमयितुः कीर्तिमिव ते ॥ ७४ ॥ (पुरविजयिनः)

तव स्तन्यं मन्ये धरणिधरकन्ये हृदयतः (तुहिनगिरिकन्ये)

पयःपारावारः परिवहति सारस्वत इव । (सारस्वतमिव)

दयावत्या दत्तं द्रविडशिशुरास्वाद्य तव य-

त्कवीनां प्रौढानामजनि कमनीयः कवयिता ॥ ७५ ॥

हरक्रोधज्वालाऽवलिभिरवलीढेन वपुषा

गभीरे ते नाभीसरसि कृतसङ्गो मनसिजः ।

समुत्तस्थौ तस्मादचलतनये धूमलतिका

जनस्तां जानीते तव जननि रोमावलिरिति ॥ ७६ ॥

यदेतत्कालिन्दीतनुतरतरङ्गाकृति शिवे
कृशे मध्ये किञ्चिज्जननि तव यद्भाति सुधियाम्।
विमर्दादन्योन्यं कुचकलशयोरन्तरगतं
तनूभूतं व्योम प्रविशदिव नाभिं कुहरिणीम् ॥७७॥

स्थिरो गङ्गावर्तः स्तनमुकुलरोमावलिलता-
(कलावालं) निजावालं कुण्डं कुसुमशरतेजोहुतभुजः।
रतेर्लीलागारं किमपि तव नाभिर्गिरिसुते (नाभीति गिरिजे)
बिलद्वारं सिद्धेर्गिरिशनयनानां विजयते ॥७८॥

निसर्गक्षीणस्य स्तनतटभरेण क्लमजुषो *
(°नारीतिलक शनकै°; °नाभिवलिषु शनकै°) नमन्मूर्तेर्नाभौ वलिषु च शनैस्त्रुट्यत इव।
चिरं ते मध्यस्य त्रुटिततटिनीतीरतरुणा
समावस्थास्थेम्नो भवतु कुशलं शैलतनये ॥७९॥

कुचौ सद्यःस्विद्यत्तटघटितकूर्पासभिदुरौ
कषन्तौ दोर्मूले कनककलशाभौ कलयता।
(भङ्गादुरभवलग्नं) तव त्रातुं भङ्गादलमिति वलग्नं तनुभुवा
त्रिधा नद्धं देवि त्रिवलि लवलीवल्लिभिरिव ॥८०॥

गुरुत्वं विस्तारं क्षितिधरपतिः पार्वति निजा-
न्नितम्बादाच्छिद्य त्वयि हरणरूपेण निदधे।
अतस्ते विस्तीर्णो गुरुरयमशेषां वसुमतीं
नितम्बप्राग्भारः स्थगयति लघुत्वं नयति च ॥८१॥

(शुण्डान्) ~~नितम्बानां~~ करीन्द्राणां शुण्डाः कनककदलीकाण्डपटली-
मुभाभ्यामूरुभ्यामुभयमपि निर्जित्य भवती (भवति)
सुवृत्ताभ्यां पत्युः प्रणतिकठिनाभ्यां गिरिसुते
(विधिज्ञे) विजित्ये जानुभ्यां विबुधकरिकुम्भद्वयमपि ॥८२॥ (°द्वयमसि)

पराजेतुं रुद्रं द्विगुणशरगर्भौ गिरिसुते
निषङ्गौ जङ्घे ते विषमविशिखो बाढमकृत।
यदग्रे दृश्यन्ते दश शरफलाः पादयुगली-
नखाग्रच्छद्मानः सुरमुकुटशाणैकनिशिताः ॥८३॥ (°शाणैकनिशिताः)

श्रुतीनां मूर्धानो दधति तव यौ शेखरतया
ममाप्येतौ मातः शिरसि दयया धेहि चरणौ।
ययोः पाद्यं पाथः पशुपतिजटाजूटतटिनी
ययोर्लाक्षालक्ष्मीररुणहरिचूडामणिरुचिः ॥[illegible]॥

नमोवाकं ब्रूमो नयनरमणीयाय पदयो-
तवास्मै द्वन्द्वाय स्फुटरुचिरसालक्तवते ।
(° त्यसर्थं) असूयत्यत्यन्तं यदभिहननाय स्पृहयते
पशूनामीशानः प्रमदवनकङ्केलितरवे ॥८५॥

मृषा कृत्वा गोत्रस्खलनमथ वैलक्ष्यनमितं
ललाटे भर्तारं चरणकमले ताडयति ते ।
चिरादन्तःशल्यं दहनकृतमुन्मूलितवता (°मुन्मीलितवता)
तुलाकोटिक्वाणैः किलिकिलितमीशानरिपुणा ॥८६॥

हिमानीहन्तव्यं हिमगिरिनिवासैकचतुरौ (°क्रान्तचतुरौ)
निशायां निद्राणं निशि च परभागे च विशदौ । (निशि-चरम-भागे-च; निशि च परभागेण)
(°नरि °नभि (वरं) (श्रियमपि सृजन्तौ) परं लक्ष्मीपात्रं श्रियमतिसृजन्तौ समयिनां
सरोजं त्वत्पादौ जननि जयतश्चित्रमिह किम् ॥८७॥

(कान्तीनां) पदं ते कीर्तीनां प्रपदमपदं देवि विपदां
कथं नीतं सद्भिः कठिनकमठीखर्परतुलाम् ।
(कथं वा) कथंचिद्बाहुभ्यामुपयमनकाले पुरभिदा
(भक्तादु यदादाय न्यस्तं दृषदि दयमानेन मनसा ॥८८॥

नखैर्नाकस्त्रीणां करकमलसंकोचशशिभिः
तरूणां दिव्यानां हसत इव ते चण्डि चरणौ ।
फलानि स्वःस्थेभ्यः किसलयकराग्रेण ददतां
दरिद्रेभ्यो भद्रां श्रियमनिशमह्नाय ददतौ ॥८९॥

ददाने दीनेभ्यः श्रियमनिशमाशाऽनुसदृशी- (°मात्मानुसदृशी.)
-ममन्दं सौन्दर्यप्रकरमकरन्दं विकिरति । (°स्तबकमकरन्दं.)
तवास्मिन्मन्दारस्तबकसुभगे यातु चरणे
निमज्जन्मज्जीवः करणचरणः षट्चरणताम् ॥९०॥ (करणचरणैः)

पदन्यासक्रीडापरिचयमिवारब्धुमनसः-
चरन्तस्ते खेलं भवनकलहंसा न जहति ।
(अतस्तेषां) ←— स्वविक्षेपे शिक्षां सुभगमणिमञ्जीररणित-
च्छलादाचक्षाणं चरणकमलं चारुचरिते ॥९१॥

गतास्ते मञ्चत्वं द्रुहिणहरिरुद्रेश्वरभृतः
शिवः स्वच्छच्छायाघटितकपटप्रच्छदपटः ।
त्वदीयानां भासां प्रतिफलनरागारुणतया
शरीरी शृङ्गारो रस इव दृशां दोग्धि कुतुकम् ॥९२॥

अराला केशेषु प्रकृतिसरला मन्दहसिते

(चित्ते दृषदुपलशोभा) शिरीषाभा गात्रे दृषदिव कठोरा कुचतटे ।

भृशं तन्वी मध्ये पृथुरपि वरारोहविषये (पृथुरुरसिजारोह॰)

जगत्त्रातुं शम्भोर्जयति करुणा काचिदरुणा ॥ ९३॥

समानीतः पद्भ्यां मणिमुकुरतामम्बरमणि–

भयादास्यादन्तः स्तिमितकिरणश्रेणिमसृणः ।

दधाति त्वद्वक्त्रप्रतिफलनविश्रान्तविकचं

निरातङ्कं चन्द्रान्निजहृदयपङ्केरुहमिव ॥ ९४ ॥

कलङ्कः कस्तूरी रजनिकरबिम्बं जलमयं

कलाभिः कर्पूरैर्मरकतकरण्डं निबिडितम् ।

(°नरि °नमि) (पुनस्त्वद्भोगेन) अतस्त्वद्भोगेन प्रतिदिनमिदं रिक्तकुहरं

विधिर्भूयो भूयो निबिडयति नूनं तव कृते ॥ ९५॥

पुरारातेरन्तःपुरमसि ततस्त्वच्चरणयोः

सपर्यामर्यादा तरलकरणानामसुलभा ।

तथा ह्येते नीताः शतमखमुखाः सिद्धिमतुलां

(भङ्गा तव द्वारोपान्तस्थितिभिरणिमाद्याभिरमराः ॥ ९६॥

कलत्रं वैधात्रं कति कति भजन्ते न कवयः

श्रियो देव्याः को वा न भवति पतिः कैरपि धनैः ।

महादेवं हित्वा तव सती सतीनामचरमे

कुचाभ्यामासङ्गः कुरवकतरोरप्यसुलभः ॥ ९७॥

गिरामाहुर्देवीं द्रुहिणगृहिणीमागमविदो

हरेः पत्नीं पद्मां हरसहचरीमद्रितनयाम् ।

तुरीया काऽपि त्वं दुरधिगमनिःसीममहिमा

(महामाये) महामाया विश्वं भ्रमयसि परब्रह्ममहिषि ॥ ९८॥

समुद्भूतस्थूलस्तनभरमुरश्चारु हसितं

कटाक्षे कंदर्पाः कतिचन कदम्बद्युति वपुः ।

हरस्य त्वं भ्रांतिं मनसिजनयन्ति स्म विमला

भवत्या ये भक्ताः परिणतिरमीषामियमुभे ॥ ९९॥

कदा काले मातः कथय कलितालक्तकरसं

पिबेयं विद्यार्थी तव चरणनिर्णेजनजलम् ।

प्रकृत्या मूकानामपि च कविताकारणतया

यदाधत्ते वाणीमुखकमलतांबूलरसताम् ॥ १००॥

सरस्वत्या लक्ष्म्या विधिहरिसपत्नो विहरते
रतेः पातिव्रत्यं शिथिलयति रम्येण वपुषा ।
चिरं जीवन्नेव क्षपितपशुपाशव्यतिकरः
(परब्रह्माभिख्यं) परानन्दाभिख्यं रसयति रसं त्वद्भजनवान् ॥ १०१ ॥
निधे नित्यस्मेरे निरवधिगुणे नीतिनिपुणे
निराघाटज्ञाने नियमपरचित्तैकनिलये ।
नियत्या निर्मुक्ते निखिलनिगमान्तस्तुतपदे
निरातङ्के नित्ये निगमय ममापि स्तुतिमिमाम् ॥ १०२ ॥
प्रदीपज्वालाभिर्दिवसकरनीराजनविधिः
सुधासूतेश्चन्द्रोपलजललवैरर्घ्यरचना ।
स्वकीयैरम्भोभिः सलिलनिधिसौहित्यकरणम्
त्वदीयाभिर्वाग्भिस्तव जननि वाचां स्तुतिरियम् ॥ १०३ ॥

(°नरि
°नभि

(भक्ता

Louise

Élégie

Mes chers amis, quand je mourrai,
Plantez un saule au cimitière
J'aime son feuillage éploré,
La pâleur m'en est douce et chère,
Et son ombre sera légère,
A la terre où je dormirai.

Un soir, nous étions seuls, j'étais assis près d'elle,
Elle penchait la tête, et sur son clavecin,
Laissait, tout en rêvant, flotter son blanche main,
Ce n'était qu'un murmure; on eût dit les coups d'aile
D'un zéphyr éloigné, glissant sur des roseaux,
Et craignant en passant d'éveiller les oiseaux.
Les tièdes voluptés des nuits melancoliques.
Sortaient autour de nous du calice des fleurs.
Les marronniers du parc, et les chênes antiques
Se berçaient doucement sous leurs rameaux en pleurs.

Nous écoutions la nuit; la croisée entr'ouverte
Laissait venir à nous les perfums du printemps;
Les vents étaient muets, la plaine était déserte;
Nous étions seuls, pensifs, et nous avions quinze ans.

Je regardais Lucie. – Elle était pâle et blonde,
Jamais deux yeux plus doux n'ont du ciel le plus pur,
Sondé la profondeur et réfléchi l'azur.
Sa beauté m'enivrait; je n'aimais qu'elle au monde,
Mais je croyais l'aimer comme on aime une sœur,
Tant ce qui venait d'elle était plein de pudeur!
Nous nous tûmes longtemps; ma main touchait la sienne;
Je regardais rêver son front triste et charmant,
Et je sentais dans l'âme, à chaque mouvement,
Combien peuvent sur nous, pour guérir toute peine,
Ces deux signes jumeaux de paix et de bonheur,
Jeunesse de visage et jeunesse de cœur.

La lune, se levant dans un ciel sans nuage,
D'un long réseau d'argent tout à coup l'inonda.
Elle vit dans mes yeux resplendir son image;
Son sourire semblait d'un ange: elle chanta.

Fille de la douleur, Harmonie! Harmonie!
Langue que l'amour inventa le génie!
Qui nous vins d'Itali, et qui lui vins des cieux!
Douce langue de cœur, la seule où la pensée,
Cette vierge craintive, et d'une ombre offensée,
Passe en gardant son voile et sans craindre les yeux,
Qui sait ce qu'un enfant peut entendre et peut dire,
Dans le soupirs divins, nés de l'air qu'il respire,
Triste comme son cœur, et doux comme sa voix?
On surprend un regard, une larme qui coule;
Le reste est un mystère, ignoré de la foule,
Comme celui des flots, de la nuit et de bois?

Miss Ghanpure

राधे कृष्ण बोल मुखसे । राधे कृष्ण बोल ~~मुखसे~~ तेरो
राधेकृष्णाट क्या लगेगा मोल । ६

हाथ पाव नाहि हिलना । दस बीस
कोस नाहि चलना । कुच गिरे गाठ नाहि छुटना ।
तेरे मनाहि क्या है सु तोल ।

कोल वचन दे आया । मायाने मन
लुभाया । इस । ~~इस~~ इस मायाने घेर गिराया । इस ठग-
नीको पकड छोड । मुखसे राधे कृष्ण ।

—x—

जाके मथुरा जा कान्हाने घागरिया फोरी ।
ऐसे खेल तुज कोन सिखावे । इतनी करत बर-
जोरी । मथुरा ।

मीराके प्रभु गिरिधर नागर । चरणकमल
पर जोरी । मथुरा ।

—x—

खेलत नंदकुमार । मोसे करत बरजोरी कन्हैया ।
खेलत ।

यसोदा माता पलना झुलावे । हाथमे लेकर
डोरी । कन्हैया ।

—x—

ब्रिजलाल बासरीवाला । गुलाम कुंवर या काला ।
जगी कोण नाही गोपाला । या दीन गोधनाला ।
दसलाख का कन्हैया । कसिलास का
कुऐ ऽऽऽ ऽऽऽऽऽऽ ऽ ऽया ३ । आववोनी कंठ रीमाला ।

—o—

श्यामसुंदर मदन मोहन । कुबरी संग प्रीत कीन ।
अब मोसो गोकु ऽऽऽल रहो न जान ।
गोकुल रीत छांडडीनी । मथुरा मे मायालीनी ।
धाय धाय जाय जाय । अब मोसे गोकुल
रहो न जान । ४

—o—

श्याम सुंदर गुणनिधान । कुंजनवनवासी ।
गोकुलच्या गोपिजना आनंदी नारि बाहता ।

बासरींत मधुर गीत । झालवी मनस्वी।
तुळसीचा भाव गळा १। कस्तुरीचा भाळि टिळा ३
शोभवीत गोपाळा २। मोहवी मनासी।

[OrderDescription]
,CREATED=19.07.19 16:46
,TRANSFERRED=2019/07/19 at 17:22:12
,PAGES=101
,TYPE=STD
,NAME=S0001039
,Book Name=M-1987-MATHRVRITTISANHITA SANKHAYAKARIKA MSS
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,